З. М. МЕҺДИЗАДӘ

УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫ

II һиссә

Бакы 1984

АЗӘРБАЈЧАН ССР
АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ

В. И. ЛЕНИН АДЫНА
ГЫРМЫЗЫ ӘМӘҚ БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

З. М. МЕҺДИЗАДӘ

УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫ

(II һиссә)

В. И. Ленин адына
АПИ-нин елми шурасынын гәрары илә
чап едилир.

Бакы — 1984

УДК. 662.

З. М. Меһдизадә. Ушаг психолоқијасы. II һиссә. В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшри, 1984.

Вәсаит көрпәлик вә мәктәбәгәдәр јаш дөврүнүн психоложи хүсусијјәтләринә һәср едилмишдир. Бурада көрпәлик дөврү үчүн сәчијјәви олан ајагүстә јеримәнин мәнимсәдилмәсиндән, әшјави фәалијјәтин инкишафындан вә нитгә јијәләнмәдән кениш бәһс едилмишдир. Ишдә көрпәлик дөврүндә әшјави фәалијјәтин ајры-ајры формаларында елементар тәфәккүрүн әмәлә кәлмәсинин әсасы кими әһәмијјәти вә ушағын психи инкишафында нитгә јијәләнмәнин ролу ушағын емосионал аләминин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри, үнсијјәт даирәсинин кенишләнмәси, давраныш гајдаларынын мәнимсәнилмәси вә с. мәсәләләр әтрафлы изаһ едилмишдир.

Вәсаит педагожи институтларын мәктәбәгәдәр факүлтәләринин әјани вә гијаби шө'бә тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Елми редактор: дос. **Е. Гулијев.**

VIII ФӘСИЛ

КӨРПӘЛИК ДӨВРҮНҮН СӘЧИЈЈӘСИ

Ушаг өз инкишафынын көрпәлик дөврүндә бир сыра үстүнлүкләрә малик олур. Бу үстүнлүкләрдән башлычалары: ајагүстә јеримә, әшјави фәалијјәт, нитгә јијәләнмәкдир. Көрпәлик дөврүнә дахил олан ушаг чағалыг дөврүндә бахмаг, динләмәк, әлләрин һәрәкәтләрини идарә етмәк кими бачарыглар газанмыш олур. Она көрә дә бу вахтдан ушаг көмәксиз чанлы дејил, өз һәрәкәтләриндә һәддиндән артыг фәал вә јашлы адамларла үнсијјәтә мејл көстәрәндир. Һәјатынын биринчи илиндә чағада инсана хас олан психи фәалијјәтин илк формалары тәшәккүл тапыр. Ушаг илк үч јашында хејли инкишаф етмиш олур. Үч јашлы ушаг ев әшјаларынын бир чоху илә рәфтары бачарыр. Өзүнү әһатә едән адамларла гаршылыглы әлагәјә кирмәји бачарыр. Ушаг јашлыларла, дикәр ушагларла нитг васитәсилә үнсијјәтә кирир, әхлаг нормаларынын үнсүрләрини јеринә јетирир.

Беләликлә, көрпә ушағын психи инкишафыны мүәјјәнләшдирән әсас мүвәффәгијјәтләри—ајагүстә јеримәји бачармаг, әшјави фәалијјәтин инкишафы вә нитгә јијәләнмәкдир.

1. Ајагүстә јеримә. Чағалыг дөврүнүн сонунда ушаг илк аддымлар атмаға башлајыр. Бу дөврдә шагули вәзијјәтдә јердәјишмә чаға үчүн чох чәтиндир. Кичик, јумру ајаглар бөјүк кәркинликлә јерә басылыр. Јеримә һәрәкәтини идарә етмә вәрдиши һәлә јаранмадығы үчүн ушаг даим мүвазинәтини итирир. Гаршысына чыхан отурачаг кими кичик манеәни кечәркән, ајағынын алтында галан кичик бир чисим ушағын һәрәкәтини чәтинләшдирир. О, бир-ики аддым атандан сонра јашлыларын гучағына вә јахуд дөшәмәнин үстүнә јыхылыр. Буна бахмајараг, ушаг илк аддымлары атмаг үчүн тәкрар-тәкрар дахили сә'ј сәрф етмәли олур. Илк вахтларда ушағын бу һәрәкәти јашлылар тәрәфиндән гијмәтләндирилир. Лакин

чох кечмәдән, илк мүвәффәгијјәтләрдән сонра, ушаг өз хүсуси бәдәни илә газандығы һәрәкәтләрдән һәзз әлмаға башлајыр вә манеәләри арадан галдырмагла өз үзәриндә бу һакимијјәти артырмаға чалышыр. Бундан сонра, јеримә имәкләмәни сыхышдырыр, истәдији чисмә јахынлашмаг вә јердәјишмәк үчүн әсас васитә олур.

Јеримә заманы апарылан тәмринләр бөјүк мөһкәмлијин јаранмасына чох тез сәбәб олур. Ушаг кетдикчә даһа аз јыхылыр, мәгсәдә доғру даһа инамла кедир. Лакин һәрәкәтин өзү һәлә узун заман ујғунлашдырылмамыш галыр.

Ушаглар тәдричән даһа азад һәрәкәт етмәјә башлајырлар. Һәрәкәтләр артыг әввәлләрдә олдуғу бөјүк кәркинлик олмадан һәјата кечирилир. Елә бил ки, онлар һәрәкәт заманы әлавә чәтинликләр ахтарырлар, һәр чүр чала-чөкүрлү јерләрә кедирләр. Јаш јарымда ушаглар һәрәкәтләриндә тәмринләр апармагла јашајырлар.

Садәчә гачмаг, садәчә јеримәк артыг онлары тә'мин етмир. Ушаглар өз јеришләрини гәсдән мүрәккәбләшдирирләр; һәр чүр кичик чисимләрин үстүнә чыхыр, онун үстүндә һәрәкәт едирләр, гәддини габаға доғру әјәрәк јеријирләр, фырланырлар, кәнарда азад кечид олмасына бахмајараг, коллугла гачырлар, көзләрини јумараг һәрәкәт едирләр. Бу јашда онлар тәрбијәчинин рәһбәрлији алтында хүсуси тәмринләрлә марагла мәшғул олурлар.

Бу гајда илә, јеримәни мәнимсәмәнин илк мәрһәләсиндә ушаг үчүн әсас вәзифә онун гүввәтли һиссләрлә бағлы олмасындан ибарәтдир. Анчаг һәрәкәтин автоматлашмасынын бу үсулу тәдричән әлдә едилир, о, ушаг үчүн мүстәгил мараг кими тәсәввүр олунмур.

Јеримәјә олан габилијјәт сајәсиндә ушаг харичи аләмлә даһа азад вә мүстәгил үнсијјәт мәрһәләсинә дахил олур. Јеримәји мәнимсәмә, мәканда истигамәталма имканыны инкишаф етдирир. Әзәлә һисси мәсафәни һесабламә өлчүсү вә мәкан вәзијјәтини тә'јин едир. Бахдығы чисмә јахынлашараг, ушаг тәчрүби сурәтдә онун истигамәтини вә һәрәкәт башланан јерә нисбәтән узаглығыны мәнимсәјир.

Һәрәкәти мәнимсәјәрәк, ушаг онун анлама објектләри олан чисимләрин даирәсини хејли дәрәчәдә кенишләндирир. О, ән мүхтәлиф чисимләрлә рәфтар етмә имканы газаныр ки, вахтилә валидејнләр онлары чағаја вермәји лазым билмирдиләр.

Ушаг өз шәхси тәчрүбәсиндә баша дүшүр ки, колун тиканлары адамын әтинә батар, онун јанындан елә кечмәк

лазымдыр ки, адама тохунмасын, јолда дәрин чухур вардыр, елә кечмәк лазымдыр ки, ора дүшмәјәсән, скамјанын кобуд сәтһи вардыр, онун тилишкәси адамы инчидәр, чүчәләрин димдикләри чох јумшагдыр, тојугларын димдикләри исә чох мөһкәмдир, үччархлы велосипеди рулундан тутараг сүрмәк олар, анчаг бөјүк әл арабасыны јериндән тәрпәтмәк мүмкүн дејилдир вә с.

Јеримә ушағын мүстәгиллијини артырараг, ејни заманда чисимләрлә вә онларын хассәләри илә, онларла рәфтар етмә бачарығыны кенишләндирир.

Әшјави фәалијјәтин инкишафы. Чағалыг дөврүндә ушаг чисимләрлә артыг кифајәт гәдәр мүрәккәб әл һәрәкәти (манипулјасија) едир, о, јашлы адамын она көстәрдији бир нечә һәрәкәтләри өјрәнә биләр, мәнимсәдији һәрәкәти башга әшја үзәринә көчүрә биләр. Лакин чағанын манипулјасијасы чисимләрин анчаг харичи хассәләринин вә әлагәләринин истифадәсинә јөнәлмишдир—гашыгла о, карандашла, чөплә вә ја күрәкчә кими рәфтар едир.

Чағалыгдан көрпәлик дөврүнә кечид әшјалар аләминә јени мүнасибәтләрин инкишафилә бағлыдыр—әшјалар, манипулјасија үчүн әлверишли олан, садә објектләр кими дејил, мүәјјән әһәмијјәтә вә мүәјјән истифадә үсулуна малик олан әшјалар кими өзләрини көстәрмәјә башлајырлар, јә'ни ичтимаи тәчрүбәдә онлара бағланан функсија кими өзләрини көстәрмәјә башлајырлар. Ушағын әсас марағы әшјаларла јени-јени рәфтарлар мәнимсәмәк саһәсинә көчүрүлүр, бурада јашлы адам рәһбәр, хидмәтчи вә мүавин вәзифәсини көрмәлидир. Көрпәлик дөврүндә әшјави фәалијјәтә кечид баш верир ки, бу да бүтүн көрпәлик дөврүндә әсас фәалијјәт нөвү олур.

Әшјави фәалијјәтин өзүнәхас олан чәһәти ондан ибарәт олур ки, бурада әшјаларын функсијалары ушаға илк дәфә мә'лум олур. Әшјаларын функсијалары, вәзифәләри онларын кизли хассәләридир. Онлар садәчә манипулјасија јолу илә ашкар едилә билмәз. Белә ки, ушаг шкафын гапысыны арасы кәсилмәдән ачыб-өртә биләр, гашыгла дөшәмәни узун заман дөјәчләјә биләр. Лакин бунунла әшјаларын функсијаларыны һеч вәчһлә дәрк едә билмәз. Анчаг јашлы адам шкафын вә ја гашығын нәјә лазым олдуғуну бу вә ја башга шәкилдә ушаг үчүн ача биләр.

Әшјаларын вәзифәләрини ушағын мәнимсәмәси мејмунларда мүшаһидә олунан тәглид формасындан әсаслы сурәтдә фәргләнир. Мејмун кружкада су ичмәји өјрәнә биләр, лакин кружка онун үчүн су ичилән бир габ кими даими әһә-

мијјәтә малик ола билмәз. Әкәр һејван ичмәк истәјирсә, о, сују кружкада көрүрсә, онда о габдан ичир. Бу чүр бир мүвәффәгијјәтлә о, ичиндә су олан ведрәдән вә ја онун кәнарындан да ичәчәк. Ејнилә һәмин кружканын өзү башга бир вахтда, сусузлуг олмајан заман, мејмун тәрәфиндән мүхтәлиф манипулјасијалар үчүн ишләдиләчәкдир — ону мүхтәлиф истигамәтә атачаг, башга чисимләрә таггылдадачаг вә с. Ушаг исә чәмијјәт тәрәфиндән она бағланан даими ролу мәнимсәјир, бу рол һәм дә һәмин дәгигәнин тәләбатындан асылы олмајараг дәјишмир. Бу, әлбәттә, гәтијјән о демәк дејилдир ки, бу вә ја дикәр әшјави һәрәкәти мәнимсәјән ушаг ону һәмишә өз вәзифәсинә көрә истифадә едир. Мәсәлән, карандашла кағыз үзәриндә чызма-гара етмәји өјрәнән ушаг онлардан гују да гура биләр. Әсас мәсәлә ондан ибарәтдир ки, ушаг әшјанын һәгиги вәзифәсини јахшы билир. О билир ки, карандашын әсас вәзифәси јазмагдыр, гашыгла хөрәк јејирләр вә с. Мәсәлән, ики јашлы дәчәл бир ушаг башына чәкмәни гојанда күлүр вә билир ки, чәкмәни баша гојмазлар, анчаг о, зарафатла белә едир.

Әшјави фәалијјәтин инкишафынын илк мәрһәләсиндә һәрәкәт вә әшја өз араларында бир-биринә мөһкәм сурәтдә бағланмышдыр: ушаг мәнимсәдији һәрәкәти анчаг габагчадан она аид едилән әшја илә ичра едир. Мәсәлән, она тәклиф етсәләр ки, башыны назик чубугла дарасын, јахуд кубикдән су ичсин, бу заман һәрәкәт позулур. Чисми һәрәкәтдән ајырмаг анчаг тәдричән баш верир, бунун нәтичәсиндә лап көрпә јашлы ушаглар мүхтәлиф әшјаларла онлара ујғун олмајан һәрәкәтләр етмәк имканы газанырлар.

Бу гајда илә, һәрәкәтлә әшјанын әлагәси инкишафын үч фазасыны кечир. Биринчи фазада, ушаг әшја илә она мә'лум олан истәнилән һәрәкәти ичра едә биләр. Икинчи фазада, әшја анчаг өз вәзифәсинә көрә истифадә едилир. Нәһајәт, үчүнчү фазада куја кечмишә гајытма баш верир. Бу заман тамамилә башга сәвијјәдә, әшјадан азад сурәтдә истифадә едилир: анчаг ушаг әшјанын әсас вәзифәсини јахшы билир.

Вачиб одур ки, ев әшјалары илә рәфтары мәнимсәркән ушаг чәмијјәтин бу әшјаларла бағлы олан давраныш гајдаларыны да мәнимсәјир. Белә ки, јашлы адама ачығы тутан ушаг финчаны јерә туллајыр. Елә бу анда онун үзүндә горху вә пешиманлыг ифадә олунур: о, артыг баша дүшүр ки, һамы үчүн мәчбури олан, әшјаларла рәфтар гајдасыны позмушдур.

Әшјаларла фәалијјәт көстәрмәји мәнимсәмәк, ушаг үчүн

јени вәзијјәтдә, јени әшјаларла гаршылашаркән истигамәталма характери дәјишир. Әкәр манипулјасија заманы ушаг она таныш олмајан әшјаны алыб, онунла она мә'лум олан бүтүн үсулларла һәрәкәт едирсә, сонралар онун истигамәти һәмин әшјанын нә үчүн вә нечә ишләдилмәсини ајдынлашдырмаға јөнәлмиш олачагдыр. **«Нәдир?»** истигамәталма типи, **«онунла нә етмәк олар?»** истигамәталма типи илә әвәз олунур.

Бу дөврдә ушағын мәнимсәдији бүтүн һәрәкәтләр бир типли дејил вә онларын һамысы психи инкишаф үчүн ејни дәрәчәдә әһәмијјәтә малик дејилдир. Һәрәкәтләрин хассәләри, һәр шејдән әввәл, әшјаларын өзләринин хассәләриндән асылыдыр. Бә'зи әшјалар вар ки, онларын ишләдилмә үсулу тамамилә мүәјјән вә бирмә'налыдыр. Бу чүр әшјалар сырасына палтары, габ-гачағы, мебели дахил етмәк олар. Онларын ишләтмә үсулуну позмаға рәфтар гајдаларыны позмаг кими бахмаг олар. Башга әшјаларла даһа азад рәфтар етмәк олар. Белә әшјалар сырасына ојунчаглары дахил етмәк олар. Анчаг бунларын да араларында бөјүк фәрг вардыр. Бир сыра ојунчаглар хүсусилә мүәјјән һәрәкәтләри ичра етмәк үчүн јарадылмышдыр: онлар өз гурулушларында ишләтмә үсулуну дашыјырлар (пирамида шәкилли јығым, матрешка, күрәтуллајан вә с.), елә ојунчаглар да вар ки, мүхтәлиф үсулларла ишләтмәк олар (кубикләр, топлар). Психи инкишаф үчүн ән вачиб мәсәлә бундан ибарәтдир ки, ишләтмә үсулу кифајәт гәдәр бир мә'налы олан әшјаларла едилән һәрәкәтләр мәнимсәнилсин.

Дикәр тәрәфдән, мүхтәлиф әшјаларын ишләдилмә гајдалары да өз араларында бир-бириндән фәргләнирләр. Бир һалда әшјаларын ишләдилмәси үчүн ади һәрәкәтләри ичра етмәк кифајәт едир (мәсәлән, шкафын гапысыны ачмаг үчүн әли узатмаг вә с.), дикәр һалда исә, әшјанын хассәсини вә онун башга әшјаларла олан әлагәсини тәләб едән—мүрәккәб һәрәкәтләрин јеринә јетирилмәси тәләб олунур (мәсәлән, гумсал јердә күрәклә гују газмаг вә с.). Психикаја бөјүк тәләбләр верән һәрәкәтләр, психи инкишафа бөјүк тә'сир көстәрир.

Ушаглығын илк дөврүндә газанылан һәрәкәтләрдән ушағын психи инкишафы үчүн о һәрәкәтләр хүсусилә әһәмијјәтлидир ки, онлар аләтләрлә едилән һәрәкәтләрә ујғун кәлирләр, онларла әлагәдардырлар. Әлагәли һәрәкәтләр о һәрәкәтләрдир ки, онларын мәгсәди ики вә ја даһа чох әшјалары (вә ја онларын һиссәләрини) мүәјјән мә'нада гаршылыглы

элагәјә кәтирмәк мүмкүн олсун. Бу чүр һәрәкәтләр сырасына, мәсәлән, мүхтәлиф радиуслу чархлардан пирамида дүзәлтмәк, һәр чүр сөкүлән вә јығылан ојунчаглардан истифадә етмәк, гутулары гапаглары илә бағламаг кими һәрәкәтләр дахилдир.

Артыг чағалыг дөврүндә ушаглар ики әшја илә һәрәкәти ичра етмәјә башлајырлар—дүзмәк, топламаг, үстүнү өртмәк вә с. Анчаг бу манипулјасија һәрәкәтләри онунла фәргләнирләр ки, ушаг онлары ичра едәркән әшјаларын хассәләрини нәзәрә алмыр, әшјалары, онларын форма вә бөјүклүкләрини нәзәрә алараг сечмир, онлары һәр һансы гајдада дүзмүр. Илк ушаглыг дөврүндә мәнимсәнилмәси башлајан әлагәли һәрәкәтләр, әксинә, буну нәзәрә алмағы тәләб едир. Белә ки, пирамида јығыныны гајда илә дүзәлтмәк үчүн чархларын бөјүклүк нисбәтини нәзәрә алмаг лазымдыр. Әввәлчә ән бөјүјүнү милин башындан салмалы, сонра исә ардычыл олараг кичикләри милә кечирмәк лазымдыр. Ејнилә дәгиг сурәтдә башга сөкүлән-јығылан ојунчагларла һәрәкәт заманы әшјаларын хассәләрини зәрури сурәтдә нәзәрә алмалы, бир-биринә охшар оланлары вә ја бир-биринә ујғун олан үнсүрләри сечмәли, онлары мүәјјән гајда илә дүзмәли.

Бу һәрәкәтләр елә низамланмалыдыр ки, мәсәлән, пирамида јығыныны алмагла нәтичәләнмиш олсун. Лакин ушаг белә бир нәтичәни мүстәгил сурәтдә алмаг габилијјәтинә малик дејилдир, һәм дә илк дөврдә белә бир нәтичә алмаг үчүн чәһд көстәрмир. Пирамида јығыныны дүзәлдәркән ушаг там мә'насилә онунла гәнаәтләнир ки, чархлары истәнилән ардычыллыгла милә дүзүр вә онлары јухарыдан галпагла (папагла) бағлајыр. Лакин бу заман көмәјә јашлы адам кәлир. О, ушаға һәрәкәтин нүмунәсини верир, диггәти онун сәһвинә чәлб едир, дүзкүн нәтичә алмағы өјрәдир. Нәһајәт, ушаг һәрәкәти мәнимсәјир. Лакин бу мүхтәлиф үсулларла ичра едилә биләр. Бир һалда ушаг пирамида јығыныны сөкәркән, садәчә олараг, һәр чархы һарада гојдуғуну јадда сахлајыр вә чалышыр ки, јенидән онлары һәмин гајдада милә дүзсүн. Башга бир һалда—о, етдији сәһвләри баша дүшәрәк онлары дүзәлтмәклә сынаг јолу илә кедир, үчүнчү һалда—көзәјары лазыми чархлары сечир вә онлары милин үзәринә гајда илә дүзүр.

Ушагда формалашан әлагәли һәрәкәтләрин ичра гајдалары тә'лимин хассәләриндән асылыдыр. Әкәр јашлы адам анчаг һәрәкәтин нүмунәсини верирсә, ушағын көзү гаршысында пирамида јығыныны дәфәләрлә сөкүб-јығаркән, ушаг

һәр шејдән әввәл сөкүлән заман һәр чархын гојулдуғу јери јадда сахлајыр. Әкәр јашлы адам ушағын диггәтини онун сәһвләри вә онларын дүзәлдилмәси үзәринә чәлб едәрсә, чох еһтимал ки, о, сынаг үсулу илә ичра етмәјә башлајыр. Нәһајәт, чархлары габагчадан өлчмәк, онлардан ән бөјүјүнү сечмәк өјрәдиләркән, чархлары көзәјары сечмәк бачарығыны формалашдырмаг олар. Анчаг бу сонунчу үсул һәрәкәтин мәгсәдинә ујғун кәлир, һәрәкәтләри ән мүхтәлиф шәраитләрдә ичра етмәјә имкан верир (биринчи ики үсулу өјрәнән ушаглар адәт етдикләри беш чарх әвәзинә он-он икисини алан заман пирамида јығыны дүзәлдә билмирләр).

Аләтләрлә иш—елә бир ишдир ки, орада бир әшја—аләт башга әшјалара тә'сир көстәрмәк үчүн ишләдилир. Һәтта садә әл аләтини тәтбиг етмәк (машыны нәзәрә алмасаг) инсанын нәинки тәбии гүввәсини артырыр, һәм дә мүхтәлиф ишләр көрмәк имканы верир ки, онлар үмумијјәтлә аләтлә силаһланмамыш, әл илә ичра едилә билмәзләр. Аләтләр инсанын сүн'и үзвләридирләр, онлары инсан өзү илә тәбиәт арасында гојур. Һеч олмаса: балта, гашыг, мишар, чәкич, кәлбәтин, рәндә, искәнә кими аләтләри јада салаг.

Әлбәттә, ушаг анчаг бир нечә—гашыг, финчан, лапатка, карандаш кими ән садә аләтләрин ишләдилмәсилә таныш олур. Анчаг бунлар да ушағын психи инкишафында чох бөјүк рол ојнајыр. Она көрә ки, бу аләтләрдә дә һәр чүр аләтә хас олан әламәтләр вардыр. Аләтләрин чәмијјәт тәрәфиндән газанылан үсуллары онларын гурулушларында һәкк олунмушдур.

Аләт ушағын тә'сир етдији әшјаларла әли арасында бир васитә кими өзүнү көстәрир, һәмин баш верән тә'сир аләтин гурулушундан асылы олур. Күрәклә гуму газмаг вә ја гашыгла шорбаны көтүрмәк әллә көтүрмәкдән тамамилә фәргләнир. Она көрә аләтлә һәрәкәт етмәји мәнимсәмәк ушағын әл һәрәкәтини тамамилә јенидән гурулмағы, онларын аләтин гурулушуна табе олмағы тәләб едир. Мәсәлән, гашығын гурулушу тәләб едир ки, хөрәји көтүрдүкдән сонра ушаг әввәлчә гашығы әјмәдән шагули сурәтдә јухары галдырсын, сонра исә дүз хәтт бојунча ағзына апарсын. Анчаг хөрәји әллә ағыза апармаг белә олмур: әл бошгабдан бирбаша ағыза апарылыр. Беләликлә, әлдә гашыг олан заман һәрәкәт јенидән гурулмалыдыр. Лакин әл һәрәкәтинин јенидән гурулмасы анчаг белә бир шәраитдә ола биләр ки, ушаг әллә һәрәкәт едилән әшјалар арасындакы әлагәни нәзәрә алмағы өјрәнмәлидир. Мәсәлән, гашыгла гида, күрәклә гум, карандашла кағыз арасындакы әлагәләри нәзәрә алмағы өјрәнмәлидир.

Бу чох садә мәсәлә дејилдир. Әл һәрәкәтинин бүтүн тәчрүбәси ушағы өјрәдир ки, башга әшјаларла дејил, өз хүсуси әлинин көмәји илә һәрәкәтләрин нәтиҹәсини әшјалара көстәрилән тә'сирлә әлагәләндирсин.

Аләтләрлә һәрәкәт етмәји ушаг јашлы адамын мүнтәзәм рәһбәрлији алтында тә'лим просесиндә өјрәнир. Јашлы адам һәрәкәтләри көстәрир, ушағын әлини истигамәтләндирир, онун диггәтини нәтиҹәјә ҹәлб едир. Лакин бу шәраитдә дә аләтләрлә һәрәкәтин мәнимсәнилмәси һеч дә бирдән-бирә баш вермир. О, бир нечә мәрһәләни кечир. Биринҹи мәрһәләдә аләт ушаг үчүн фактики олараг анҹаг онун хүсуси әлинин давамы олур, о да аләтләрлә әли кими һәрәкәт етмәјә чалышыр. Һәмин гашығы јумруғу илә тутур, бә'зән бармагларыны гашығын ичинә салыр, ону чох јахында сахлајыр. Бу заман ушағын бүтүн диггәти гашыға дејил, јемәјин үзәринә јөнәлмиш олур. Тәбиидир ки, бу заман хөрәјин чоху, бәлкә дә һамысы гашыгдан төкүлүр, ағыза демәк олар ки, бош гашыг дахил олур. Бу мәрһәләдә, һәрчәнд ушаг әлдә гашыг тутуб, онун һәрәкәти һәлә аләтләрлә һәрәкәт һесаб едилмир, әл һәрәкәти һесаб едилир. Бундан сонракы мәрһәлә ондан ибарәтдир ки, ушаг аләтлә әшја арасындакы әлагәјә истигамәт алмаға башлајыр (гида илә гашыг), лакин ону анҹаг мүвәффәгијјәт әлдә етмәјә кәтирән һәрәкәтләри тәкрар етмәјә чалышараг тәсадүфдән-тәсадүфә мүвәффәгијјәтлә иҹра едир. Анҹаг сон нәтиҹәдә әлин аләтин хассәсинә кифајәт гәдәр ујғунлашмасы баш верир.

Ушағын илк јашларында газандығы аләтләрлә ишләр там тәкмилләшмәмиш олур. Онларын тәкмилләшмәси кәләҹәкдә давам едир. Лакин о ваҹиб дејилдир ки, ушаг нә гәдәр ујғун һәрәкәтләр газанмышдыр, ваҹиб одур ки, инсан фәалијјәтинин әсас принсипләриндән бири олан, аләтләр тәтбиг етмәк принсипинин өзүнү мәнимсәмиш олсун. Аләтләрлә һәрәкәт етмәк принсипини мәнимсәмәк бир нечә вәзијјәтдә әшјалары садәҹә аләтләр кими мүстәгил тәтбиг етмәјә имкан верир (мәсәлән, һүндүрдәки әшјаны алмаг үчүн ағачдан истифадә етмәк).

2. **Көрпәлик дөврүндә јени фәалијјәт нөвләринин мејдана кәлмәси.** Көрпәлик дөврүнүн сонуна доғру (һәјатынын үч јашында) елә фәалијјәт нөвләри формалашмаға башлајыр ки, онлар психи инкишафы мүәјјәнләшдирмәјә илк имкан јарадырлар. Бу чүр фәалијјәтләр сырасына ојуну вә фәалијјәтин мәһсулдар нөвләрини дахил етмәк олар (шәкил чәкмәк, јонма, гурашдырма).

Ојун ушаг фәалијјәтинин хүсуси формасы олмаг е'тибарилә, ушағын ҹәмијјәтдә вәзијјәтинин дәјишмәси илә бағлы олараг өзүнүн инкишаф тарихинә маликдир. Ушағын ојунуну һејван балаларынын ојунлары илә әлагәләндирмәк олмаз, бу ојунлар инстинктив тәмринләр олмагла давранышформасында ирсән јаранмыр. Биз билирик ки, инсан давранышы инстинктив тәбиәтә малик дејилдир. Ушаг өз ојунунун мәзмунуну ону әһатә едән јашлыларын һәјатындан көтүрүр.

Ҹәмијјәтин лап илк инкишаф мәрһәләләриндә гида әлдә етмәк үчүн әсас үсул, јемәли көкләрин газылмасы үчүн садә аләтләрин (ағачларын) һазырланмасындан ибарәт олмушдур. Ушаглар һәјатларынын биринҹи јашларындан јашлыларын фәалијјәтинә дахил олурлар. Гида әлдә етмәк вә садә аләтләри ишләтмәк гајдаларыны тәҹрүби сурәтдә мәнимсәјирләр. Әмәкдән ајрылмыш ојун, јашамырды.

Овчулуға, һејвандарлыға, тоха үсулу илә јер әкмәјә кечид заманы елә аләтләр, елә истеһсал үсуллары мејдана кәлир ки, онлары әлдә етмәк ушаглар үчүн мүмкүн олмур вә хүсуси һазырлыг тәләб едир. Кәләҹәк үчүн овчулар, һејвандарлар вә саир һазырламагда ичтимаи тәләбат орталыға чыхыр. Јашлылар ушаглар үчүн кичик аләтләр (кичик бычаглар, ох—каман, сапанд, гармаг, кәмәндләр) һазырлајырлар ки, онлар јашлыларын аләтләринин дәгиг сурәтләри олурлар. Бу өзүнәмәхсус аләтләр ушагларла бирликдә бөјүјүрләр вә тәдриҹән јашлыларын әмәк аләтләринин бүтүн хассәләринә, өлчүләринә малик олурлар. Ҹәмијјәт фөвгәл'адә бир дәрәҹәдә ушаглары әмәјин ән әсас саһәләриндә иштирак етмәјә һазырламагда мараглыдырлар. Она көрә дә јашлы адамлара ушагларын һәр чүр ојунлар—тәмринләринә јардым көстәрирләр. Бу чүр ҹәмијјәтдә һәлә хүсуси ихтисас һазырлығы верән мәктәбләр олмамышдыр. Ушаглар јашлыларын рәһбәрлији алтында тәмринләр просесиндә аләтләрин ишләдилмә үсулларыны мәнимсәјирләр. Ушагларын әмәк аләтләрини ишләтмәји мәнимсәмәк ишинә ичтимаи бахыш, ојунлар—јарышлардан ибарәт олур.

Әмәк аләтләри кетдикҹә мүрәккәбләшир вә бу әмәк аләтләри илә әлагәдар истеһсал мүнасибәтләри дә мүрәккәбләшир. Ушаглары мүрәккәб вә онлары күч чатмајан истеһсалат сферасындан сыхышдырмаға башлајырлар. Әмәк аләтләринин мүрәккәбләшмәси о јерә кәтириб чыхарыр ки, ушаглар кичилдилмиш моделләрлә ојунлар—тәмринләрдә онлардан истифадә етмәји баҹармырлар. Әмәк аләтләри кичилдиләркән өз әсас функсијасыны итирир, анҹаг хариҹи фор-

масыны сахлајыр. Белә ки, кичилдилмиш камандан ох атмаг олурса, о да чисмә дәјирсә, кичилдилмиш силаһ, силаһын анчаг тәсвири олур—о силаһла күллә атмаг олмаз, анчаг күллә атмағы тәсвир етмәк олар. Тәсвири ојунчаглар бу јолла тәзаһүр етмиш олур. Бунунла бирликдә ушаглар чәмијјәтин јашлы үзвләринин ичтимаи мүнасибәтләриндә дә сыхышдырлыб чыхарылыр.

Чәмијјәтин инкишафынын бу мәрһәләсиндә ојунун јени нөвү—роллу ојун мејдана кәлир. Бу ојунда ушаглар өзләринин әсас сосиал тәләбатыны тә'мин едирләр, јашлыларла биркә јашајышына мејллидирләр ки, бу да артыг јашлыларын әмәјиндә иштирак етмәк әсасында тә'мин едилә билмәз. Өз-өзүнү тәсәввүр едән ушаглар, ушаг чәмијјәтиндә бирләширләр вә орада хүсуси ојун һәјатыны тәшкил едирләр. Бу заман јашлы адамларын сосиал мүнасибәтләринин вә әмәк фәалијјәтинин әсас әламәтләрини јенидән һасил едәрәк онларын ролларыны өз үзәрләринә көтүрүрләр. Бунунла әлагәдар олараг ушағын јашлыларла биркә јашајышынын хүсуси формасы кими, роллу ојунлар мејдана кәлир.

Роллу ојунда әшјави һәрәкәтләрин јенидән һасил едилмәси икинчи плана чәкилир, биринчи плана исә, ичтимаи мүнасибәтләрин вә әмәк вәзифәләринин јенидән һасил едилмәси чәкилир. Бунунла белә үнсијјәтдә ичтимаи варлыг кими јашлыларла биркә јашајыш ушағын әсас тәләбатыны тә'мин едир.

Роллу ојунун зәмини илк ушаглыг дөврүндә әшјави фәалијјәтин дахилиндә мејдана кәлир. Онлар хүсуси әшјаларла—ојунчагларла фәалијјәти мәнимсәмәкдән ибарәт олур. Көрпәлик дөврүнүн лап башланғычында ушаглар јашлыларла биркә фәалијјәтдә ојунчагларла бир сыра һәрәкәтләри артыг мәнимсәјирләр, сонра исә онлары мүстәгил олараг мәнимсәјирләр. Бу чүр һәрәкәтләри адәтән ојун адландырырлар, лакин бу чүр охшар адландырма һазыркы вәзијјәтдә анчаг шәрти олараг тәтбиг едилә биләр.

Тања (1, 1, 0) кичик јастығы галдырыр, ону креслонун үстүнә гојур, резин пишији галдырыр, ону јастығын үстүнә гојур, әли илә үстдән вурур, јә'ни лај-лај чалыр. Кери чәкилир, јенидән гајыдыр. Һәмин һәрәкәтләри јенидән бир нечә дәфә тәкрар едир (Ф. И. Фрадкинанын мүшаһидәләриндән).

Башланғыч ојунларынын мәзмуну ики-үч һәрәкәтлә мәһдудлашыр, мәсәлән, кукланы вә ја һејваны једиздирмәк, онлары јатмаға гојмаг вә с. Бу јашда ушаглар һәлә фактики олараг өз хүсуси һәјатынын анларыны экс етдирмир (сонраларда олдуғу кими), онлара јашлыларын көстәрдији кими манипулјасија едир (әл-голуну атыр). Онлар кукланы һәлә једиздирмирләр, она лај-лај чалмырлар—һеч бир шеј тәсәввүр етмирләр, анчаг јашлылары јамсылајараг, финчаны кукланын додагларына јахынлашдырыр вә ја кукланы јатырдыр вә үстүнә әли илә вурурлар. Бу, өзүнәмәхсус ојунлар үчүн характерик чәһәт ондан ибарәтдир ки, ушаг мүәјјән һәрәкәтләри анчаг о ојунчагларла јеринә јетирир ки, онлары биркә фәалијјәтдә јашлылар тәтбиг етмишдир, бу һәрәкәтләр башга чисимләрә тәтбиг етмәк үчүн көчүрүлмүрләр.

Лакин ушаг башга чисимләр үзәринә јашлыларын һәрәкәт үсулуну тез көчүрмәјә башлајыр. Илк дәфә ушаг тәрәфиндән күндәлик һәјатында мүшаһидә едиләнләр јени фәалијјәт шәраитиндә јенидән һасил едилән ојунлар мејдана чыхыр.

Ирина (1. 3. 0.) очагда шорбанын нечә биширилмәсини мүшаһидә едәрәк, миналашдырылмыш кружканы көтүрүр, ону стулун үстүнә гојур, бош кружканы чај гашығы илә гарышдырмаға башлајыр, гашығы галдыраравг вә ашағы ендирәрәк кружканын дибинә дөјүр, сонра гашығы јашлылар етдији кими кружканын кәнарына дөјүр ки, гашыгда галан шорба төкүлсүн (Ф. И. Фрадкинанын мүшаһидәләриндән).

Һәјатда мүшаһидә едилән һәрәкәтләри ојунчаглара көчүрмәк ушаг фәалијјәтинин мәзмунуну әһәмијјәтли дәрәчәдә зәнкинләшдирир. Чохлу ојунлар тәзаһүр едир: ушаглар кукланы јујурлар, үстүндән су ахыдыр, онун диванын үстүндән дөшәмәјә тулланмасыны тәсәввүр едир, онунла кәзмәјә кедир. Бу заман ушаг онлары ичра етмәдән мүхтәлиф һәрәкәтләр көстәрә биләр. О, бош габдан хөрәк јејә биләр, масанын үстүндә чөпчүклә јазы јаза биләр, шорба биширәр, охујар вә с.

Бу заман мәсләһәтлә мәзмуну ушаға мә'лум олан, јени ојун тәшкил етмәк олар. Һәрәкәти бир чисим үзәриндән дикәринә көчүрмәк вә онун чисимлә мөһкәм рабитәсини зәифләтмәк ушағын һәрәкәтләри мәнимсәмәсиндә әһәмијјәтли дәрәчәдә ирәлијә һәрәкәт етмәсинин шаһидидир. Лакин бурада һәлә бә'зи чисимләрин ојунда башгаларынын јеринә истифадә едилмәси јохдур. Бу чүр дәјишдирмә чох сонра мејдана кәлир вә әшјаларла едилән һәрәкәтләрин мәхсуси ојуна чеврилмәсиндә илк аддым кими тәсәввүр едилир.

Ушаглар мәзмунлу ојунларда әлавә олараг бүтүн мүмкүн олан чисимләри мөвчуд олмајанларын јеринә кениш истифадә етмәјә башлајырлар. Мәсәлән, ушаг кубики, дашы, гаргараны кукласыны чимиздирәркән сабун јеринә истифадә едир.

дашла, сүмүк чархла, силиндрлә кукласыны једиздирә биләр; чөпчүклә кибрит чөпү илә, гәләмданла кукланын истилијини өлчүр; санчагла, чөпчүклә, кибрит чөпү илә ојунчағы кәсир (вә ја түкү гырхыр вә с.). Бир чисми башгасы илә әвәз едәркән, ушаг илк вахтларда һәлә әвәз едилән чисмә ојун ады вермир. О, әвәзедичи чисимләри, һазыркы ојунда истифадә едилмәсиндән асылы олмајараг, онлары өз адлары илә адландырыр.

Сонракы мәрһәләдә ушаглар тәкчә бир сыра чисимләри башгалары илә әвәз етмирләр, анчаг артыг мүстәгил олараг бу чисимләрә ојун адлары верирләр.

Лида (2, 4, 0) узун заман кукла илә ојнајыр: әввәлчә ону мүаличә едир, сонра онунла ојнајыр. Дөшәмәнин үстүндә кибрит чөпүнү көрүр, ону көтүрүр, кукланын башында кәздирир вә дејир: «Кукланын башыны дарадым». Кибрит чөпүнү тәрбијәчијә көстәрир вә дејир: «Дарагдыр». Сонра кибрит чөпүнү јенидән кукланын башында кәздирир вә дејир: «Љјалја гырхмаг», кибрит чөпүнү јенидән тәрбијәчијә көстәрир вә дејир: «Гајчы» (Ф. И. Фридманын мүшаһидәләриндән).

Көрпәлик дөврүндә ушаглар әввәлчә чисимләрлә һәрәкәт едир, сонра исә ојунда чисмин мә'насыны баша дүшүр. Бу заман ушаға лазымдыр ки, әвәзедичи чисимлә һәгиги чисимлә һәрәкәт етдији кими рәфтар етсин. Һәләлик рәнкдә, формада, бөјүклүкдә, материалда охшарлыг тәләб едилмир.

Көрпәлик јашларында ушагларын ојунларында кениш роллар јохдурса да, лакин ролларла ојуна зәминин тәдричән формалашмасыны мүшаһидә етмәк олар. Ојунда әвәзедичи чисимләрин мејдана кәлмәсилә ејни заманда ушаглар конкрет јашлыларын һәрәкәтләрини тәсвир етмәјә башлајырлар (анасынын, тәрбијәчинин, һәкимин, дәлләјин).

Анја (2, 6, 0) гапыны әски вә кубиклә јујур. Кубики сабун јеринә ишләдир. Сонра дејир: «Анја-Марусја» (Марусја—хидмәтчи гадынын адыдыр). (Ф. И. Фрадкинанын мүшаһидәләриндән).

Өзүнү ашлыларын ады, вәзифәси илә адландырмаг, бир гајда олараг көрпәлик дөврүндә һәрәкәтләрин ардынча кәлир. Ушаг әввәлчә ојнајыр—сонра исә өзүнә ад верир—о, өз һәрәкәтиндә јашлы адамын һәрәкәтини танызыр.

Роллу ојуна јаранан зәмин—чисимләрин адларыны дәјишдирмәси, ушағын өз һәрәкәтләрини јашлы адамын һәрәкәтләри илә ејниләшдирмәси, башга адамларын һәрәкәтләрини јенидән һасил етмәси (хатырламасы)—ушаг тәрәфиндән јашлыларын рәһбәрлији алтында мәнимсәнилир.

Көрпәлик дөврүндә әшјави фәалијјәтин инкишафы илә әлагәдар олараг шәкил чәкмәјә олан зәмин дә мејдана кәлир ки, бу да мәктәбәгәдәр јашда—тәсвири фәалијјәт кими хүсуси нөв фәалијјәтә чеврилир. Көрпәлик дөврүндә ушаг карандашла кағыз үзәриндә чизкиләр чәкир, чызма-гара апарыр вә шәкил чәкмәнин тәсвири функсијасыны мәнимсәјир—анламаға башлајыр ки, шәкилләр бу вә ја дикәр чисимләри тәсвир едә биләр. Чызма-гара етмәнин башланғычы јашлыларын вердији карандаш вә кағызла едилән манипулјасија илә әлагәдардыр. Јашлылары тәглид етмәклә карандашла кағыз үзәриндә хәтләр чәкәндә, ушаглар кағыз үзәриндә галан изләри көрмәјә башлајырлар. Карандашла едилән чызма-гаралар, арасы кәсилән даирә шәкилли тир кими тәсәввүр едиләрәк, карандашы ејни дәрәчәдә јүнкүл басмагла алынан хәтләрдир.

Чох кечмәдән ушаг карандашын вәзифәсини хәтләр кечирмәк үчүн ишләдилән аләт кими мәнимсәјир. Ушағын һәрәкәтләри даһа дәгиг вә мүхтәлиф олур. Кағыз үзәриндә чәкилән чызма-гаралар даһа мүхтәлиф олмаға башлајыр. Ушаг диггәтини онларын үзәриндә топлајыр. О, бир чызма-гараны дикәриндән үстүн тутмаға башлајыр вә онлардан бә'зиләрини бир нечә дәфә тәкрар едир. Ону марагландыран нәтичә алараг ушаг она бахыр, бүтүн фәаллығыны дајандырыр, сонра һәрәкәти тәкрар едир вә көрүнүш е'тибарилә әввәлкинә јахын чызма-гара алыр, јенә дә она бахыр.

Һәр шејдән әввәл, ушаг дәгиг ифадә олунмуш чызма-гараны јенидән һасил етмәји үстүн тутур. Бураја гыса дүз хәтт (үфүги вә ја шагули) нөгтәләр, спиралвари хәтләр дахилдир. Хәттин бу мәрһәләсиндә ушаг һеч бир шеј тәсвир етмир. Она көрә бу мәрһәлә, тәсвиредиләнә гәдәр мәрһәлә адланыр. Ушағын тәсвиредиләнә гәдәр мәрһәләдән тәсвир мәрһәләсинә кечиди өзүнә ики тамамилә дәгиг фәргләнән фазаны дахил едир: әввәлчә тәсадүфән бирләшдирилән хәтләрдән алынан чисми танымаг баш верир, сонра—мәгсәдәмүвафиг тәсвир едилир.

Әлбәттә, јашлы адамлар ушағын шәкил чәкмәсинә рәһбәрлик етмәјә чәһд көстәрирләр, топу, күнәши нечә чәкмәји көстәрирләр, о, кағыз үзәриндә гаралама апараркән вә чәкдији ондан сорушулур. Лакин мүәјјән моментә гәдәр бу чүр көстәричиләри вә суаллары гәбул етмир. О, чызма-гаралар чәкир вә онларла разы галыр. Дөнүш о заман башлајыр ки, ушаг чызма-гаралардан бир нечәсини бу вә ја дикәр чисимләрлә әлагәләндирмәјә башлајыр, онлары ағач, әми, хала вә

саир адландырыр. Чисмин тәсвиринин чызма-гараларда тәзаһүр етмә имканы елә чәлбедичидир ки, ушаг бу аны кәркин сурәтдә көзләмәјә башлајыр. О, чисми хәтләрин елә бирләшмәсиндә танызыр ки, онлар чох кичик охшарлыға малик олурлар вә о гәдәр марагланыр ки, тез-тез бир чох гаралама да ики чисим көрә билир («Пәнчәрә... јох, бу камоддур» әв ја «Әмидир, јох—барабандыр... әми барабанда чалыр»).

Лакин чисимләрин мәгсәдәмүвафиг тәсвири бирдән-бирә мејдана кәлмир. Ушаг артыг чәкдији чызма-гаралары адландырмагдан тәсвир етмәјә һазырлашдығыны сөзлә ифадә етмәјә кечир. Мәгсәдини сөзлә ифадә етмәк ушағын тәсвири фәалијјәтинин башланғычындан ибарәт олур.

Көрпәлик дөврүндә ушаг нә исә чәкмәк мәгсәдини сөјләјән заман («Әминин шәклини чәкирәм... күнәши. довшаны чәкирәм»), о, өзүнә мә'лум олан график сурәти нәзәрдә тутур—бу да хәтләрин елә бирләшдирилмәсидир ки, онун кечмиш тәчрүбәсиндә таныдығы бу вә ја башга чисим кими ишарә едилмишдир. Чохлу чисимләрин график сурәти даирәләшдирилмиш гапалы хәтләр олур. Белә ки, мәсәлән, ики јашлы гыз кағыз үзәриндә күлли мигдарда чәкдији даирәләрә бәнзәр әјриләри «әми», «хала», «күрә» вә с. адландырыр ки, онлар да бир-бириндән һеч бир әламәтә көрә фәргләнмирләр. Лакин ушаг белә бир гәнаәтә кәлир ки, чисимләри охшарлығы олмадан тәкчә ишарә етмәк, ону әһатә едән адамлары гәнаәтләндирә билмәз. Бу «рәссамын» өзүнү дә гане етмир, чүнки о, нә тәсвир етдијини тез унудур. Ушаг онун күчү чатдығы график сурәти анчаг о чисимләри тәсвир етмәк үчүн ишләдир ки, онлар бу график сурәтләрлә бә'зи охшарлыглара маликдир. Бу заман о, јени график сурәтләр ахтармаға сә'ј көстәрир. О чисимләр ки, онун һаггында ушагда график сурәтләр јохдур (јә'ни онларын нечә тәсәввүр едиләчәкләри барәдә тәсәввүрләри јохдур), о нәинки өзү ону чәкмир, һәм дә јашлыларын хаһиши илә чәкмәкдән дә имтина едир. Белә ки, бир оғлан ев, адам вә гуш чәкмәкдән гәти имтина етмишдир, лакин өзү һәвәслә тәклиф етмишдир: «Гој, јахшы олар ки, мән нечә јазырлар, ону чәким. Истәјирсән мән пилләкән чәким?».

Бу дөврдә тәсвир олунан чисимләрин даирәси кәскин сурәтдә мәһдудлашыр. Ушаг бир вә ја бир нечә објект чәкмәјә башлајыр ки, шәкил чәкмәјин өзү һәмин објектләрин тәсвири үзрә онун үчүн фәалијјәт олур вә ујғун олараг бә'зән һәтта хүсуси ад кәсб етмиш олур, мәсәлән, «кичик адам дүзәлтмәк».

График сурәтләрин әмәлә кәлмәси мүхтәлиф ола биләр.

Онлардан бир нечәсини о өзү гаралама просесиндә тапыр, дикәрләри јамсыламанын нәтичәси олур, шәклин сурәтини чыхарыр вә саирә.

Һәләлик ушагда график сурәтләр еһтијаты чох аздыр, онун чәкдији шәкилдә чисмин нијјәтли тәсвиринин бирләшмәси өзүнү көстәрир, бунун үчүн артыг бу чүр сурәт мөвчуддур (мәсәлән, адам «башајаг» шәклиндә) вә таныш чисимләрдә тәсадүфән едилмиш ишарәләрдә график сурәтләр һәлә мөвчуд дејилдир.

Ҹирил (2, 11, 4) рәнкләрлә ојнамаға мараг көстәрир. Кағызы рәнкләјир вә нәтичәјә интизарла баха билир: «Бах! От»... Башајаг. Кағыз вәрәгин бүтүн сәтһинә рәнкли нөгтәләр гојур: «Бунлар гушлар олачаглар! Инди һәлә башга бир шеј алыначагдыр!» (В. С. Мухинанын күндәлијиндән).

Мүәјјән мигдарда график сурәти реаллашдырмаг ушаг үчүн аз дахили сә'јлә әлагәдар олмур. Мәгсәди ајдынлашдырмаг, ону ичра етмәк, хүсуси һәрәкәтләрин үзәриндә нәзарәт—ушаг үчүн чәтин мәсәләдир. О јорулур вә башладығы шәкли давам етдирмәкдән имтина едир: «Мән јорулдум. Даһа чәкмәк истәмирәм». Лакин харичи аләмин чисим вә һадисәләринин тәсвир едилмәсинә ушағын чәһд етмәси о гәдәр бөјүкдүр ки, бүтүн чәтинликләр тәдричән арадан галдырылыр. Доғрудур, белә һаллар да олур ки, нормал, сағлам ушагларда бә'зән бу вә ја дикәр бир сәбәб нәтичәсиндә график сурәтләр әмәлә кәлмир. Белә ушаглар гавраjышын вә тәфәккүрүн кифајәт гәдәр инкишаф етмәсинә бахмајараг, тәсвирин мәгсәдәмүвафиг гурулмасында габилијјәтә малик дејилдирләр. Мәсәлән, бир оғлан һәмишә шәкил чәкмәјә башлајаркән демишдир: «Бу саат бахаг көрәк нә алыныр»—вә кағыз үзәриндә мүхтәлиф хәтләр чәкмәјә башлајыр вә бу заман онлара диггәтлә бахыр. Мүәјјән анда алынан хәтләр бирләшмәси онда мүәјјән сурәт јарадыр, бу заман о, шәклә ад верир, сонра исә шәклә әлавәләр етмәклә тамамлајыр. Өзүнүн бир нечә чызма-гарасында ушаг сурәт көрә билмир вә гәмкин сурәтдә гејд едир: «Һеч бир шеј алынмады». (Бу чүр шәкил чәкмә ушаг бағчаја кетмәдији беш ил мүддәтиндә давам етмишдир).

Тәсвир едилән бу һал мүстәсна дејилдир. Јашлылар тәрәфиндән рәһбәрлик олмадыгда ушагларын чоху чызма-гаралары таныма мәрһәләсиндә чох кери галыр. Онлар хәтләрин даһа мүрәккәб бирләшмәләрини јаратмаға башлајырлар, һәм дә һәр јени вәрәг кағыз орижинал бирләшмәләрлә

долур. Чүнки ушаг сурәт ахтарышында сә'јлә тәкрардан гачыр.

Хүсуси тәсвири фәалијјәти формалашдырмаг үчүн анчаг хәтләр кечирмә «техникасыны» өјрәнмәк гаврајыш вә тәсәввүрләри зәнкинләшдирмәк кифајәт дејилдир. Бунун үчүн график сурәтләрин формалашмасы зәруридир ки, бу да јашлы адамын мүнтәзәм тә'сирилә мүмкүндүр.

3. Көрпәлик дөврүндә нитгин инкишафы. Көрпәлик дөврү нитги мәнимсәмәк үчүн сентизив дөвр адланыр. Бу чүр мәнимсәмәјә сәмәрәли һазырлыг, чағалыг дөврүндә көрүндүјү кими: ушагда фонематик ешитмә баш верир, нитг сәсләрини тәләффүз етмәк өјрәнилир, нәһајәт, илк сөзләри анламаг вә тәләффүз етмәк баш верир ки, о да јашлы адамларла онун үнсијјәт имканыны кенишләндирир.

Көрпәлик дөврүндә нитг инкишафы үчүн әшјави фәалијјәти мәнимсәмәклә әлагәдар баш верән, ушағын јашлы адамларла үнсијјәт формасынын дәјишмәси һәлледичи әһәмијјәтә маликдир. Ушаға «лал» формада рәһбәрлик (һәрәкәтләри она көстәрмәк, онун һәрәкәтләрини идарә етмәк, жестләр вә мимикаларла бәјәнмәк вә бәјәнмәмәк ифадәси) чисимләри ишләтмәк гајда вә ганунларыны она өјрәтмәк үчүн гәти сурәтдә кифајәт дејилдир. Чисимләрә, онларын хассәләринә, онларла һәрәкәт етмәк ишинә ушағын артан марағы ону јашлы адама даима мүрачиәт етмәјә мәчбур едир. Анчаг һәм мүрачиәт етмәк, һәм дә зәрури јардым алмағы о анчаг нитг үнсијјәтини мәнимсәмәклә едә биләр. Бу да нитги мәнимсәмәјә доғру әсас тәкандыр.

Бурада јашлылардан чох шеј асылыдыр, онларын ушагла үнсијјәти нечә тәшкил етмәләриндән, она нә кими тәләбләр вермәкдән асылыдыр. Һансы ушагларла јашлылар аз үнсијјәт бағлајырлар, онлара гуллуг етмәклә кифајәтләнирләр, онлар нитг инкишафында чох кери галырлар. Дикәр тәрәфдән, јашлыларын һәр жести ушағын һәр арзусуну тутмаға, ону јеринә јетирмәјә чәһд көстәрирсә, ушаг узун заман нитгсиз долана биләр. Бу тамам башга шејдир ки, јашлылар ушағы ајдын данышмаға, өз арзуларыны мүмкүн гәдәр сөзләрлә дүзкүн ифадә етмәјә вадар едирләр, анчаг бу заман нитг инкишафыны тә'мин етмиш олурлар.

Нитгин инкишафы үчүн нитг үнсијјәтиндәки тәләбатла јанашы, әшјави фәалијјәтдә топланан тәәссүратларын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Онлар сөзләрин мә'насыны мәнимсәмәк үчүн әсас јарадыр вә онлары харичи аләмин чисим вә һадисәләринин сурәтләри илә бағлајырлар.

Көрпәлик дөврүндә нитгин инкишафы ики хәтт үзрә ке-

дир: јашлыларын нитгини анламагла тәкмилләшир вә ушағын өзүнүн актив нитги формалашыр.

Чисимләрин вә һәрәкәтләрин ишарә едилмәсинә сөзләрин аид едилмәси бачарығы ушаглара бирдән-бирә мүмкүн олмур. Әввәлчә анлама конкрет чисмә вә һәрәкәтә дејил, там вәзијјәтә аид олур. Белә ки, ушаг бир адамла үнсијјәт заманы мүәјјән сөзлә тамамилә дәгиг сурәтдә һәрәкәти ичра едә биләр вә һәмин сөзләри башга адамын ифадә етмәсинә әһәмијјәт вермәјә дә биләр. Әкәр бир јашлы ушаг анасынын хаһиши илә башыны, бурнуну, көзләрини вә дикәр бәдән үзвләрини көстәрирсә, башга адамын ејни хаһишинә әһәмијјәт вермәјә биләр. Ушаг вә анасы бир-биринә о гәдәр јахындырлар ки, нәинки сөзләр, һәтта жестләр, мимикалар, интонасијалар вә үнсијјәт вәзијјәти—бунларын һамысы бир јердә һәрәкәтә сигнал олур.

Ушаг ону әһатә едән јашлыларын сөзләринә о заман дүзкүн әһәмијјәт верир ки, о сөзләр мүәјјән жестләрлә бирләшмәк шәртилә дәфәләрлә тәкрар едилмиш олсун. Мәсәлән, јашлы адам ушаға дејир: «Әлини вер»—өзү дә ујғун һәрәкәт көстәрир. Ушага чаваб һәрәкәтини чох тез өјрәнир. Бу заман о тәкчә сөзләрә дејил, бүтүн вәзијјәтә әһәмијјәт верир.

Хејли сонра вәзијјәтин әһәмијјәти арадан галдырылыр, ушаг сөзләрин ким тәрәфиндән тәләффүз едилмәсиндән вә онларын нә кими жестләрлә мүрачиәт едилмәсиндән асылы олмајараг анламаға башлајыр. Лакин онда да сөзләрин, ишарә етдији чисимләр вә һадисәләрлә әлагәси узун заман мөһкәм олмур вә јашлы адамын ушаға вердији шифаһи көстәришлә бағлы олан вәзијјәтдән асылы олур.

Ушағын һәјатынын икинчи илинин биринчи ајларында, јашлы адамын ушаға таныш олан һәр һансы бир чисмә аид сөзләри тәләб едилән һәрәкәти о заман јарадыр ки, о чисим ушағын көзләринин габағында олмуш олсун. Мәсәлән, әкәр кукла ушағын гаршысындадырса вә јашлы адам она: «Кукланы мәнә вер!»—дејирсә, ушаг јашлы адамын тәләбини јеринә јетирәчәк вә куклаја доғру һәрәкәт едәчәк. Әкәр ушаг кукланы көрмүрсә, онда «кукланы мәнә вер» сөзләри ојунчағы ахтармаға тәһрик етмәдән јашлы адамын сәсинин өзүнә истигамәтләнән реаксија јарадачаглар. Лакин тәләб олунан чисим ушағын диггәт зонасында олан һалда да онун диггәти асан сурәтдә билаваситә гаврадығы даһа јахын, даһа парлаг, даһа јени чисимләрин үзәринә јајыныр. Әкәр ушағын гаршысында балыг, хоруз вә финчан вардырса вә јашлы

адам бир нечә дәфә: «Балығы вер!» дејә тәкрар едирсә, онда көрүнүр ушағын нәзәри чисимләрин үзәриндә кәзир, балығын үзәриндә дајаныр, онун әли адландырылан чисмә доғру узаныр. Лакин тез-тез белә һал да олур ки, ушағын нәзәри онун үчүн даһа марағлы олан чисмин үзәриндә дајаныр. О, балығын әвәзинә, мәсәлән, хорузу верир.

Ил јарымдан сонра ушағын һәрәкәтләринин јашлы адамын шифаһи көстәришинә табе олмасы даһа мөһкәм олур, лакин һәлә елә һалда позула биләр ки, көстәришлә ичра арасында хејли вахт кечмиш олсун вә ја көстәриш адәт вә мөһкәмләнмиш һәрәкәтләрлә зиддијјәт јаратмыш олсун. Ушағын көзүнүн габағында индичә ојнадығы балыг, ағзы үстә гојулмуш финчанын ичинә гојулур. Сонра она дејирләр: «Балыг финчанын алтындадыр. Ону көтүр!», анчаг бу заман ушағын әлини 20—30 санијә ләнкидирләр. Ләнкимәдән сонра ушаг көстәриши ичра етмәкдә чәтинлик чәкир, диггәти кәнар чисимләр үзәринә јајылыр.

Дикәр һалда ушағын гаршысында финчан вә гашыг гојулур вә она дејилир: «Финчаны вер, финчаны вер, финчаны вер!». О, финчана доғру дартыныр. Бу көстәриши бир нечә дәфә тәкрар едиб десәләр ки: «Гашығы вер», о заман ушаг јашлы адамын нитг тә'лиматына табе олмағы артыг һисс етмәдән адәти үзрә финчана доғру дартыначагдыр.

Һәјатынын икинчи јашында ушаг үчүн сөз ләнкидичи әһәмијјәтдән даһа тез ишә салычы әһәмијјәт кәсб едир: ушаг үчүн шифаһи көстәриш үзрә һәр һансы јени бир ишә башламаг, башланан иши дајандырмагдан әһәмијјәтли дәрәчәдә асандыр. Ушағдан, мәсәлән, гапыны өрт тәләб олунурса, о, гапыны дәфәләрлә ачыб-өртә биләр.

Һәрәки дајандырмаг—башга шејдир. Һәрчәнд ушаг артыг адәтән көрпәлик дөврүнүн башланғычына доғру «олмаз» сөзүнү баша дүшмәјә башлајыр, гадаған һәлә бөјүкләрин истәдији кими, күчлү тә'сир етмир. Белә ки, мәсәлән, кичик Адил резотканын дешијинә мых кечирмәә чалышыр. Она «олмаз» дејә хәбәрдарлыг едирләр. Лакин ушаг мыхы тәләсик розеткаја салыр. Јахуд һәмин ушаг ајаггабылар гојулан јерә доғру кетмәјә башлајыр. Она доғру гачараг «олмаз!» дејә гышгырырлар. Адил гамчыланан ат кими гаршыдакы мәгсәдә доғру атылыр вә тәләсик бир һалда хошуна кәлән чәкмәни гучаглајыр.

Һәјатынын анчаг үчүнчү јашында јашлыларын нитг васитәсилә көстәришләри мүхтәлиф шәраитләрдә ушағын давранышыны низамламаға башлајыр, онун һәрәкәтини јаратмаг

вә дајандырмаг, нәинки тәкчә билаваситә, һәм дә тә'хирәсалынмаз тә'сир көстәрмәк имканы верир. Јашлыларын нитгини бу дөврдә анламаг кејфијјәтли сурәтдә дәјишир. Ушаг нәинки ајры-ајры сөзләри анлајыр, һәм дә јашлыларын тә'лиматы үзрә әшјави фәалијјәт ичра етмәк габилијјәтинә малик олур. Ушаг јашлы адамларын һәр бир сөһбәтини марагла динләмәјә башлајыр, онларын нә барәдә сөһбәт етмәләрини анламаға чалышыр. Бу дөврдә ушаглар һекајәләри, нағыллары, ше'рләри марагла динләјирләр. Һәм дә тәкчә ушаглара аид олан һекајә вә нағыллары дејил, мә'нача чәтин баша дүшүлән һекајәләри дә марагла динләјирләр. Мәсәлән, ики јашлы ушаг чидди бир көркәмлә әјләшәрәк Пушкинин һекајәләрини динләмишдир.

Үнсијјәтин билаваситә вәзијјәтиндән кәнарда олан мә'луматлары динләмәк вә анламаг вачиб наилијјәтдир. О, ушағын билаваситә тәчрүбәси илә мүмкүн олмајан, керчәклији дәрк етмәкдә нитгдән әсас васитә кими истифадә етмәк имканы јарадыр. Бунлары нәзәрә алмагла тәрбијәчи ушағын нитги динләмәк вә анламаг габилијјәтини истигамәтли инкишафына рәһбәрлик етмәлидир, һәм дә елә етмәлидир ки, онлар конкрет әјани вәзијјәтә аид олмасын.

Јаш јарыма гәдәр ушағын нитг инкишафы чох ләнк кедир. Бу дөврдә о, 30—40 вә 100-ә гәдәр сөз мәнимсәјир вә онлары чох кеч-кеч ишләдир. Ил јарымдан сонра адәтән чох кәскин дәјишиклик мүшаһидә олунур. Ушаг тәшәббүскар олур. О, тәкчә адланан чисимләри даима тәләб етмәјә башламыр, һәм дә о, чисимләри ишарә едән сөзләри тәләффүз етмәјә тәшәббүс көстәрир. Башланғычда онда нитг имканлары чатышмыр, о, пыггылдамаға башлајыр. Лакин чох кечмәдән онда суаллар әмәлә кәлир: «Бу нәдир?» дејә јашлы адама мүрачиәтлә һәмишә ондан тәләб едир. Нитгин инкишаф сүр'әти бирдән-бирә јүксәлир. Ики јашын сонуна јахын ушаг 300-ә гәдәр сөз ишләдир, үчүнчү јашын сонуна гәдәр исә—1500-ә гәдәр сөзә малик олур.

Илк дөврдә ушағын нитги јашлы адамын нитгинә аз охшајыр. Буну мүстәгил нитг адландырырлар: ушаг елә сөзләр ишләдир ки, ону јашлылар ишләтмирләр. Бу сөзләр үч мәнбәјә маликдирләр. Биринчи; бу дил ананын вә дајәниндир, онлар белә һесаб едирләр ки, ујдурдуглары сөзләр ушаға даһа асан кәләр. «Пәпә», «чача», «кака» кими сөзләр ағыздан-ағыза, нәсилдән-нәсилә кечиб кәлир. Икинчи, ушағын мүстәгил нитги тәһриф едилмиш сөзләрдән ибарәтдир ки, онлары ушаг өзү һәгиги сөзләрдән дүзәлтмишдир. Фонема-

тик ешитмә габилијјәтинә һәлә там өлчүдә малик олмадығындан вә сәс артикулјасијасы газанмадығындан, ушаг гејри-ирадн олараг сөзүн сәс формасыны дәјишир. Мәсәлән, «алма» сөзүнү «ама» кими тәләффүз едир, «чырчырама» сөзүнү «чырчымама» кими тәләффүз едир вә с. Сөзләрин сәс структурасынын кәнар үзвләри адәтән јахшы гавранылыр вә јенидән һасил едилир, орта үзвләри исә бурахылыр. Үчүнчү, ушаг, һәм дә өзү мүстәгил сөзләр дүзәлдир (уздурур). Мәсәлән, Севда адлы бир ушаг «јалама» сөзүнү «дилләмә» әвәз едир. Маһирә адлы ушаг гатылашмыш сүдә «әндиилә мендн»—«гәнд-пендир» дејир, Зәфәр адлы ушаг «гашыма» сөзү әвәзинә «гарышдырма» сөзү ишләдир вә с.

Дүзкүн нитг тәрбијәси заманы автоном нитг чох тез јох олур. Адәтән јашлы адамлар ушагдан сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәји тәләб едирләр ки, о да фонематик ешитмә габилијјәтинин вә артикулјасијасынын инкишафына тә'сир едир. Лакин јашлылар ушағын автоном нитгини мүдафиә едәрләрсә, о узун мүддәт давам едә биләр. Мәсәлән, беләбир мә'лум факт баш верир. Јура вә Леим адлы екизләрин нитги дүзкүн инкишаф етмир. Бунун башлыча сәбәби јашлыларла вә башга ушагларла кифајәт гәдәр үнсијјәтдә олмамалары олмушдур. Бу екизләр өз араларында анчаг јаранан автоном нитг илә үнсијјәт апармышлар. Онлар аз фәргләнән сәсләрдән 5 јашына гәдәр истифадә етмишләр, јә'ни онлары бир-бириндән ајырыб нормал, мәгсәдәмүвафиг нитг тә'лими веринчәјә гәдәр бу чүр үнсијјәтдә олмушлар.

Лүғәт еһтијатынын кенишләнмәси вә сөзләрин тәләффүзүнүн дәгигләшмәси илә јанашы көрпәлик дөврүндә ана дилинин грамматик гурулушунун мәнимсәнилмәси баш верир. Башланғычда рус ушаглары тәгрибән бир ил он ајына гәдәр чинс вә һаллара көрә дәјишмәјән бир, сонралар ики сөздән ибарәт олан чүмләләрлә мәһдудлашырлар. Һәм дә һәр бу чүр сөз—чүмлә бир сыра мүхтәлиф мә'наја малик ола биләр. Ушаг «ана» сөзүнү тәләффүз едәндә бунунла ушаг ону демәк истәјә биләр ки, «ана, мәни гучағына ал» вә ја «ана, мән кәзмәк истәјирәм» вә с. Сонралар ушағын нитги рабитәли характер дашымаға башлајыр вә чисимләр арасындакы садә рабитәләри ифадә едир. Әшјави фәалијјәтин кедишиндә чисимләри ишләтмәк үсулларыны мәнимсәјәрәк ушаглар нитг үнсијјәтиндә дә грамматик формалары тутур вә ишләтмәјә башлајыр. Үч јашын сонунда ушаг бир сыра һалларын сонларыны ишләтмәји өјрәнир.

Ана дилинин грамматик формаларыны мәнимсәмәк ушагда дилә олан һәссаслығы инкишаф етдирир. Көрпәлик дөврүнүн сонунда ушаглар чүмләләрдә сөзләри чох јахшы ујғунлашдыра билирләр. Нитги мәнимсәмәк ушағын психи инкишафынын мүхтәлиф чәһәтләри үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ичтимаи тәчрүбәни ушаға вермәкдә нитг чох вачиб васитә олур, јашлылар тәрәфиндән онун фәалијјәтини идарә едир. Нитгин тә'сири алтында ушағын гаврајыш, тәфәккүр, һафизә кими психи просесләри јенидән гурулур.

Лакин нитгин мәнимсәнилмәси просеси, өз нөвбәсиндә, ушағын фәалијјәтинин инкишафындан, онун гаврајышындан, тәфәккүрүндән асылыдыр. Бүтүн көрпәлик дөврүндә сөзләрин мә'наларынын дәјишмәси баш верир ки, о да ушағын әгли инкишафынын әсас чәһәтләриндән бирини тәшкил едир.

IX ФӘСИЛ

КӨРПӘЛИК ДӨВРҮНДӘ УШАҒЫН ӘГЛИ ИНКИШАФЫ

Көрпәлик дөврүнүн башланғычында ушаг ону әһатә едән чисимләрин хассәләрини гаврамаға башлајыр. Чисимләр арасында олан садә рабитәләри дәрк едир вә бу рабитәләри өз манипулјасијаларында истифадә едир. Бу, кәләчәк әгли инкишаф үчүн зәмин јарадыр ки, о да әшјави фәалијјәт вә нитг илә әлагәдар баш верир (даһа сонралар исә ојунларын вә шәкил чәкмәнин елементар формалары илә баш верир).

Көрпәлик дөврүндә әгли инкишафын әсасыны гаврајыш вә фикри фәалијјәт кими психи фәалијјәтләр тәшкил едир.

1. Гаврајышын инкишафы вә чисимләрин хассәләри һаггында тәсәввүрләрин јаранмасы. Көрпәлик дөврүндә һәрчәнд ушаг артыг јапышмаг вә манипулјасија илә әлагәдар көрмә һәрәкәтләри газаныр, онлар ушаға чисимләрин бир сыра хассәләрини мүәјјәнләшдирмәк имканы верир вә тәчрүби давранышыны низама салыр, лакин көрпәлик дөврүнүн башланғычында гаврајыш һәлә хејли дәрәчәдә тәкмилләшмәмиш олур. Илк бахышда бу, көзә чарпмыр—ушаг куја әһатә олундуғу шәраитдә јахшы истигамәт алыр, таныш адамлары, чисимләри танıјыр. Лакин таныма мүхтәлиф ола биләр, чисимләрдә мүхтәлиф хассә вә әламәтләри ајырмаға истинад едә биләр. Бир јашлы ушаг ардычыл, мүнтәзәм сурәтдә чисми нәзәрдән кечирә билмир, онун мүхтәлиф хассәләрини ајдынлашдыра билмир. Бир гајда олараг о, көзә чарпан бир әламәт сечир, анчаг она әһәмијјәт верир, онунла чисми танıјыр. Тез-тез бу чисмин тәсвиринин чох бөјүк олмајан саһәсини тәшкил едир, бунунла ушаг манипулјасија просесиндә үз-үзә қалир. Ушаг итә «ән» дејир. Итин түкләри ағ олдуғу үчүн ағ тојуға, пишијә, ағ түклү дәријә дә «ән» дејир.

Ики јашлы ушагларын гаврајышларынын гәрибә әламәтләри бунунла әлагәдардыр—фото шәкилләрдә јахын адамлары вә шәкилдә чисимләри танıјыр. Бу гајда илә ушаг чисмин анчаг бир нечә характерик һиссәләрини верән контур тәсвирини дә танıјыр (мәсәлән, атын вә ја итин үзүнү танıјыр). Бу чүр таныманы асан сурәтдә сүбут кими гәбул етмәк олар ки, ушаг шәклин вә ја фотографијанын нә олдуғуну анлајыр. Ушағын ону әһатә едән чисимләри кичик ишарә илә там вә дәгиг гаврама габилијјәтини бунда көрмәк олар. Лакин бурада доғрудан да билаваситә бир-биринә зидд кејфијјәтләр тәзаһүр едир. Ики јашлы ушаглар шәкли вә ја фото шәкли чисимләрин, инсанларын тәсвири кими гаврамырлар. Онлар үчүн чисимләрин тәсвирләри мүстәгил чисимләр кими гавранылыр. Ушаг чисми вә онун тәсвирини ејни гајда илә адландырырса, бу о демәкдир ки, ушаг онлары ејниләшдирир, ејни бир чисим кими гаврајыр. Ејниләшдирмә она көрә мүмкүн олур ки, һәм чисимдә, һәм дә тәсвирдә ушағын диггәтини чәлб едән, һәр һансы бир һиссә сечилир; дикәр һиссәләрин һамысы елә бил ки, мөвчуд дејилдир.

Чисимләри гаврајаркән ушаг онларын ајры-ајры әламәтләрини сечирсә, онда гавранылан чисмин вә ја онун тәсвиринин мәкан вәзијјәтинә ушагда лагејдлик тәзаһүр едир.

Күнтер (1, 7, 5) гарны үстә узанараг бөјүк разылыг һисси илә китабы вәрәгләјир вә шәкилләрә бахыр. Бу заман шәкли дүзүнә вә ја әкс вәзијјәтдә көрмәк онун үчүн вачиб дејилди: ајаглары јухары олан аты да дүзкүн вәзијјәтдә олан ат кими «брбр» адландырыр (В. Штернин мүшаһидәләриндән).

Чисимләрин гавранылмасы; көрмә һәрәкәтләри јапышма вә манипулјасија просесиндә тәшәккүл тапмышдыр. Бу һәрәкәтләр, һәр шејдән әввәл, форма вә бөјүклүк кими хассәләринә аид едилир. Бу дөврдә рәнк чисимләри танымаг үчүн үмумијјәтлә, һеч бир әһәмијјәтә малик дејилдир. Ушаг рәнкләнән вә рәнкләнмәјән шәкилләри тамамилә ејни чүр танıјыр, һәмчинин гејри-ади сурәтдә рәнкләнән чисимләри гаврајыр, һәмчинин гејри-ади сурәтдә рәнкләнән чисимләри гаврадыгда чисимләрин тәсвир формаларына анчаг әһәмијјәт верирләр. Бу, әлбәттә, о демәк дејилдир ки, ушаг рәнкә әһәмијјәт вермир, ону башга рәнкдән сечмир. Һәтта чағалар да рәнкләри ајырд едә билирләр. Лакин рәнк чисми характеризә едән бир әламәт кими гаврајыш просесиндә нәзәрә алынмыр.

Ајдын мәсәләдир ки, чисмин танынмасы үчүн онун формасы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Форма гаврајышы барәдә буржуа психологлары илә совет психологлары арасында чидди фикир ајрылығы мөвчуддур. Һәлә көһнә психолокија-

нын нүмајәндәләриндән олан Фолколт, Катс белә һесаб едирдиләр ки, күја кичик ушаглар «һејрәтләндиричи дәрәчәдә формаја гаршы кордурлар». Гаврајыш просесиндә күја онлар ән чох рәнкә әһәмијјәт верирләр. Рәнк күја бүтүн гаврајыш просесиндә доминант, мүәјјәнләшдиричи рол ојнајыр. Бу тезис инди дә алман психологларынын бә'зи нүмајәндәләри тәрәфиндән мүдафиә едилмәкдәдир.

Бу гаты идеалист «нәзәријјә» ушағын гаврајышында емосионал-еффектив просес кими интеллектуал идрак нәзәријјәсинә гаршы гојулур. Бу кими јанлыш «нәзәријјәни» сүбут етмәк үчүн алман психологлары чисмин рәнкини дә онун формасына гаршы гојурлар.

Һәмин психологлар белә бир тәчрүбә апарырлар: бири бөјүк, дикәри кичик олан ики кардон көтүрүрләр. Бөјүк кардон үзәринә бөјүк өлчүдә мүхтәлиф рәнкли һәндәси фигурлар јапышдырырлар. Мәсәлән, көј квадрат, сары даирә, јашыл еллипс вә с.

Кичик кардонун үзәринә һәмин һәндәси фигурлар һәм кичик өлчүдә, һәм дә башга рәнкдә олмагла јапышдырылыр. Ушаға кичик кардон үзәриндә олан фигурлардан бирини көстәриб дејирләр ки, бөјүк кардон үзәриндә бу фигуру тапсын. Бу заман ушаг сәһвә јол верир, һәмин фигура охшар оланы тапа билмир. Ајдын мәсәләдир ки, ушаг бу заман сәһвә јол верәчәкдир. Бурада ушаг, мәсәлән, кичик өлчүдә олан гырмызы квадраты, бөјүк өлчүдә олан көј квадратла ејниләшдирә билмәјәчәкдир. Бурада һәм өлчү, һәм дә рәнк мүхтәлифлији вардыр. 3—5 јашлы ушаглар белә һалда рәнкә даһа чох үстүнлүк верәчәкләр. Форма ејнилијини тә'јин едә билмәјәчәкләр.

Белә бир вәзијјәтә әсасланан Лејпсиг психологлары һајкүј салараг сүбут етмәјә чалышырлар ки, «ушаг форманы гаврамыр», рәнкин тә'сири алтында јаранан емосионал вәзијјәтә истинад едирләр.

Белә бир «нәзәријјәни» јалана чыхармаг үчүн Исвеч психологу А. Декјодерин јени бир тәчрүбә гојур. Декјодеринин тәчрүбәсиндә ушаглара һәндәси фигурлар әвәзинә чисимләрин формалары тәклиф олунур. Рәнкә көрә фигурлары сечмә фаизи әввәлки 65-дән 28-ә енир. Һәтта чохлу 3 јашлы ушаглар јашыл гыфы—гырмызы гыфла, көј финчаны—јашыл финчанла өртмүш олдулар.

Декјодеринин тәдгигатынын белә бир нәтичәси нә Исвеч тәдгигатчылары, нә дә харичи психологлар тәрәфиндән јалана чыхарыла билмәди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу факт совет психологлары

үчүн дә бөјүк әһәмијјәтә малик олду. Чүнки бурада рәнк гаврајышы дејил, форма гаврајышы өзүнү ајдын көстәрир. Совет психологларынын бу барәдә апардыглары тәдгигатлар И. П. Павловун биринчи вә икинчи сигнал системләринин гаршылыглы тә'сири һаггындакы тә'лиминә әсасланмышдыр. Һәтта көрпә ушаглар сөзү гаврајаркән рәнк мәсәләси артыг бурада рол ојнамыр.

Совет тәдгигатчыларындан Розенгарт-Пупко ушаглара (1,2—1,8) ики ојунчаг верир: сары өрдәк вә гырмызы чајник: сечмә нүмунәси үчүн сары чајник тәклиф едир. Швачкин јашыл үтү вә гырмызы гајыг верир. Сечмә нүмунәси үчүн јашыл гајыг тәклиф едир.

Һәр ики мүәллиф белә бир нәтичәјә кәлир ки, «чајник» вә «гајыг» сөзләрини билән ушаглар рәнкә әһәмијјәт вермәјәрәк һәмин чисимләри асан сурәтдә сечирләр.

Розенгарт-Пупко 3 јашлы ушағы өјрәндикдән сонра белә нәтичәјә кәлир ки, чисмин адыны билмәк нәтичәни хејли дәјишир. Аддан истифадә етмәк һәтта нүмунәјә бахмаг еһтијачыны рәдд едир. Көстәрилән чисмә көзучу бахдыгдан сонра, ону дәрһал масанын үстүндә ахтарыр.

О. И. Галинанын тәдгигаты көстәрмишдир ки, ушаглар һәтта форманы чисимдән ајыра билмирләр. «Саат формасыны чәкин» тәклифинә чаваб олараг ушагларын 40 фаизи сиферблаты әгрәблә бирликдә чәкмишләр.

Чисмин формасы илә танышлыг мәсәләсиндә кил ишләринин бөјүк әһәмијјәтә малик олмасыны совет психологларынын тәдгигатлары ајдын сурәтдә көстәрмишдир. Кил иши форманы сечмәкдә ушаға елә имкан верир ки, о, сонралар һәмин форманы шәкилдә көстәрә билир.

Шабалинин вә Волокитанын тәдгигатлары көстәрмишдир ки, ушагларын гаврајышында әсас јери форма тутур.

Совет психологларынын апардыглары тәдгигатлар бүтүнлүклә сүбут етди ки, Фолколтун вә Катсын «нәзәријјәләринин» әксинә олараг ушаглар гаврадыглары чисимләрә анчаг идрак мүнасибәти көстәрирләр, онлар һәмин чисмин нә олдуғуну танымаға чалышырлар. Гаврanылан чисимләри танымаг тәләбаты онлара таныш олмајан һәндәси фигурларын гавранылмасында да өзүнү көстәрир.

Чисимләрин гавранылмасынын даһа там вә һәртәрәфли олмасы үчүн, ушагда јени гаврајыш фәалијјәти формалашмалыдыр. Бу чүр фәалијјәт әшјави фәалијјәтин мәнимсәнилмәси илә әлагәдар олараг формалашыр, хүсусилә онунла ујғунлашыр.

Чисимләрин хассәләрини мүәјјәнләшдирмәјә доғру исти-

гамәтләнән, тәгриби харичи фәалијјәтләр ушагда анчаг ујғун оланлары мәнимсәмәклә дејил, һәм дә әшјави фәалијјәтләри мәнимсәмәклә чәмләшир. Мәсәлән, учада гојулмуш бир чисми ағачын јардымы илә алмаға сә'ј көстәрәркән, ушаг чох гыса ағач да көтүрә биләр, онун јарамадығыны көрдүкдән сонра ону узуну илә әвәз едәр. Бу гајда илә, чисмин узагда олмасыны ушаг аләтин узунлуғу илә ујғунлашдырыр.

Тәгриби харичи һәрәкәтләрин јардымы илә ушаг әшјаларын хассәләринин мүгајисәләринин ујғунлашдырылмасындан, әшјаларын хассәләринин көрмә илә ујғунлашдырылмасына кечир. Гаврајыш фәалијјәтинин јени типи формалашыр. Бир чисмин хассәси ушаг үчүн нүмунәјә, өлчүјә чеврилир ки, онун јардымы илә о, башга чисимләрин хассәләрини өлчүр. Бир һалганын бөјүклүјү дикәр һалгалар үчүн өлчү олур, ағачын узунлуғу—мәсафә өлчүсү олур, гутуда дешијин формасы—онун ичинә гојулан чисимләрин формалары үчүн өлчү олур.

Гаврајышын јени фәалијјәтләрини мәнимсәмәк онунла ашкар олур ки, ушаг, әшјави фәалијјәти ичра едәркән, көрмә истигамәти алмаға кечир. О, лазыми чисимләри вә онларын һиссәләрини сечир; һәрәкәти көзәјары чох тез вә дүзкүн ичра едир, бу заман тәгриби өлчү апармаг лазым кәлмир.

Бунунла әлагәдар олараг ики јаш јарым, үч јашлы ушаг үчүн нүмунә олмаг е'тибарилә көрмә илә сечмәк мүмкүн олур, формасына бөјүклүјүнә вә рәнкинә көрә фәргләнән ики чисимдән о, нүмунә кими верилән үчүнчү чисим кими бир чисми јашлы адамын хаһиши илә сечә биләр. Һәм дә ушаглар әввәлчә формаја, сонра бөјүклүјә, сонра рәнкә көрә сечмәјә башлајырлар. Бу о демәкдир ки, гаврајышын јени фәалијјәтләри әввәлчә о хассәләр үчүн формалашыр ки, чисимләрлә тәчрүби фәалијјәтин ичра имканы онлардан асылыдыр, сонра исә, һәм дә башга хассәләрә көчүрүлүр. Нүмунәјә көрә көрмә сечкиси—таныш чисимләри садәчә танымадан даһа чох мүрәккәб мәсәләдир. Бурада ушаг артыг баша дүшүр ки, ејни хассәјә малик олан чохлу чисимләр мөвчуддур.

Көрпәлик дөврүндә көрмә гаврајышы илә јанашы, сәмәрәли сурәтдә сәс гаврајышы да инкишаф едир. Бурада да әсас гајда сахланылыр. Бу да ондан ибарәтдир ки, чисимләрин вә һадисәләрин хассәләри (һазыркы һалда сәсләр) елә бир өлчүдә фәргләндирилмәјә башлајыр ки, онларын һесаба алынмасы ушағын фәалијјәти үчүн зәрури олур. Көрпәлик дөврүндә ушағын сәси гаврамагла әлагәдар олан, әсас фәалијјәти—нитг үнсијјәтиндән ибарәт олур. Буна көрә дә

бу дөврдә фонематик ешитмә хүсусилә сәмәрәли сурәтдә инкишаф едир. Ушаг бир-бириндән ритмик гурулушу вә интонасија хүсусијјәтләри илә фәргләнән, там сөз комплекси гаврајышындан, тәдричән онларын сәс тәркибини гаврамаға кечир. Мүхтәлиф тип сәсләр сөздә сечилмәјә башлајыр вә ушаг тәрәфиндән мүәјјән ардычыллыгла таныныр (әввәлчә саитләр, сонра самитләр).

Бир гајда олараг, ушаглар ики јашын сонуна гәдәр ана дилинин бүтүн сәсләрини артыг гаврајырлар. Лакин дәгигләшдирилмиш фонематик ешитмә сонракы илләрдә баш верир.

Сәсләрин һүндүрлүкләринин нисбәтләрини гаврамаг ушагларда хејли дәрәчәдә ләнк инкишаф едир. Лакин хүсуси тәчрүбәләр көстәрир ки, бурада да бөјүк ирәлиләмә ола биләр. Сәсләрин һүндүрлүкләринин гавранылмасына ушағы марагландыран тапшырыг дахил етмәк вә көстәрмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф һүндүрлүјә малик олан сәсләр ушағын таныш олдуғу чисимләрлә нечә әлагәдардыр (нечә бағлыдыр). Belә ки, һәјатынын үчүнчү јашында ушаглар һүндүрлүјә көрә аз фәргләри олан сәсләри гаврамағы асан өјрәнирләр.

2. ТӘФӘККҮРҮН ИНКИШАФЫ

Марксист идрак нәзәријјәсинин әсасыны тәфәккүр вә дилин вәһдәти нәзәријјәси тәшкил едир. Қ. Маркс демишдир ки, **«Дил билаваситә фикир керчәклијидир».** Тәфәккүрлә нитгин вәһдәти һәмишә марксист психологлардан бунларын инкишафы мәсәләсини диалектик сурәтдә өјрәнмәји тәләб едир. Лакин ајры-ајры буржуа психологлары тәфәккүрүн инкишафыны нитгин инкишафы илә елә «бағлајырлар» ки, куја ушаг рабитәли, ифадәли вә грамматик чәһәтдән дүзкүн нитгә малик олмајынча, фикри фәалијјәтә габил ола билмәз. Онлар иддиа едирләр ки, ушаглар мүкәммәл нитгә малик олмајынча һеч бир тәфәккүр фәалијјәтинә габил ола билмәзләр.

Қ. Бүллер, В. Штерн, Чемс, Селли кими Гәрб буржуа психологлары мәһз белә бир мөвгедә дururлар. Бу психологлар ушаг тәфәккүрүнү тәһлил едәркән, али формалар һаггында, сөзлү мәнтигли тәфәккүр һаггында, мәсәлән, мәфһумларын јаранмасы, мүһакимәләрин, әгли нәтичәләрин инкишафы вә с. барәсиндә данышырлар.

Бу кими фикирләр Исвеч психологу Ж. Пиаженин әввәлки әсәрләриндә даһа да ајдын әкс олунурду. 20—30-чу илләрдә ушаг тәфәккүрүнүн ассосиал, биоложи тәбиәти һаг-

гындакы фикри ифадә едәрәк, Ж. Пиаже беlә һесаб едирди ки, 7—8 јашына гәдәр ушаг үчүн үмумијјәтлә мәнтиги, фикри фәалијјәт имкан харичиндәдир. Ж. Пиаженин фикринчә, кичик ушаг һәр бир һадисәјә вә ја факта анчаг өзүнүн ушаг «худбинлији» нөгтеји-нәзәриндән бахыр.

Өзүнүн сонралар тутдуғу мөвгејиндә Ж. Пиаже аз да олса өз әввәлки фикриндән бир гәдәр ирәлијә доғру һәрәкәт етмиш олур. Мәсәлән, ушагларын тәфәккүрүнүн инкишафында һәрәкәтләрин, мәнтиги әмәлијјатлардан әввәл кәлмәсини гејд едәркән Пиаже совет психологларындан А. Н. Леонтјев, А. В. Запорожетс вә П. Ј. Галперин кими, өз тәдгигатларында И. М. Сеченовун ујғун мүддәаларына әсасланан бир сыра совет психологларынын мөвгејинә јахынлашмыш олур.

Бу гајда-илә, Ж. Пиаже тәфәккүрүн инкишаф јолуну һәрәкәтдән тәсәввүрә, сонра исә мүчәррәд мәфһумларла әмәлијјата доғру кетдијини гејд едир. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Ж. Пиаже тәсәввүрү дилин мәнимсәнилмәсиндән, ушағын тәчрүбә вә биликләриндән ајырдыгча; ушаг тәфәккүрүнүн илк мәрһәләсинә, мәнтигә гәдәр мәрһәлә кими бахдыгча өз әввәлки нөгтеји-нәзәриндән јахасыны тамамилә гуртара билмәмишдир. Ж. Пиаже ушағын инкишаф едән мәнтиги тәфәккүрүнүн ону мүрәккәбләшдирән тәчрүбәсинә олан мүнасибәти мәсәләсини дә дүзкүн һәлл едә билмәмишдир. Пиажејә көрә, сејредичи һәрәкәт идракын анчаг биринчи мәрһәләсини тәшкил едир, лакин бу һәрәкәтин өзү сонралар дилин мәнимсәнилмәси илә дәјишилмир вә тәфәккүрүн даһа јүксәк формасына да дахил олмур.

Ж. Пиаже сөзүн хүсуси үмумиләшдиричи ролуну онун харичи аләми үмумиләшдирмиш шәкилдә екс етдирмәсини нәзәрә алмајараг, ону әзбәрләнән шәрти ишарә кими гәбул едир. Ж. Миллер дә инсанлар арасында үнсијјәт јарадан сөзләри шәрти ишарәләр кими гәбул едир. Миллер дил васитәсилә инсанларын бир-бирилә үнсијјәт етмәсинин ашағыдакы схемини верир: «Мә'лумат зәнчири», онун зәнчинчә беш һәлгәдән ибарәтдир; мәнбә, ифадәедичи, фәза васитәсилә апарычы васаит, гәбуледичи, ајдынлашдырычы.

Ж. Миллерин бу үнсијјәт схеми, әлбәттә, о заман е'тираз доғурмазды ки, биринчи вә ахырынчы һәлгәләр харичи аләмин субјектив сурәтләри кими гәбул едиләјдиләр, јазылы вә шифаһи сөзләр исә ишарәләр кими дејил, халгын, мүәјјән ичтимаи-тарихи шәраитдә инкишаф едән дилинин тәкмилләшмиш елементләри кими гәбул едиләјди. Ж. Миллерин «ајдынлашдырычы» адландырдығы мәрһәлә совет психологларынын гәбул етдикләри «анлама» илә ујғун кәлмир, јә'ни

данышанын вердији мә'луматында вә динләјичинин бурадан алдығы гавраjышда харичи аләмин ин'икасы ујғун кәлмир. Миллерә көрә, белә ајдынлашдырма инсан бејни илә дејил, һәр һансы һесаблајычы вә ја тәрҹүмәедичи машын механизми илә дә јеринә јетирилә биләр.

Буржуа психологларындан Жорж Хүмфери исбат етмәјә чалышыр ки, гавраjышда, һафизәдә, тәфәккүрдә анлама проблеминин јери јохдур. Һәр шеj инсанларда мүәјјән гычыгландырычылара гаршы газанылмыш чаваблардан, рефлексләрдән ибарәтдир. Бундан өтрү «психика», «шүур» кими уjдурмалар тәләб олунмур. К. Бүллер, Липман, К. Боген вә А. Реј кими буржуа психологлары да ушағын тәфәккүрүнү онун нитгиндән тамамилә ајырыр, ушағын һәрәкәтләринин ән әсас механизмини јени һәјат шәраитинә ујғунлашмасы илә изаһ едирләр.

Буржуа психологларынын бу чүр мүртәче фикирләринә гаршы совет психологлары башда олмагла халг демократијасы өлкәләри психологларынын бөјүк бир ордусу мүбаризә апармагдадырлар.

Мүасир совет психолокијасы бу кими мәсәләләрин һәллиндә Вәтәнимиздә инкишаф етмиш ики нәзәријјәнин бөјүк кәшфләринә истинад едир. Онлардан биринчиси, бөјүк мүтәфәккир В. И. Ленин тәрәфиндән ишләнмиш ин'икас нәзәријјәсидир, икинчиси И. М. Сеченов вә И. П. Павлов тәрәфиндән кәшф едилмиш вә онларын шакирдләри вә әмәкдашлары тәрәфиндән инкишаф етдирилмиш рефлектор нәзәријјәдир.

Тәфәккүр ушаглыг илләриндә һәјат шәраити вә тәрбијәнин тә'сири алтында тәшәккүл тапыр вә инкишаф едир. Ушагнин тә'сири алтында тәшәккүл тапыр вә инкишаф едир. Ушаг дүнјаја кәләркән һеч бир тәфәккүрә малик олмур. Бу дөврдә ушагларын тәфәккүрә малик олмамаларынын башлыча сәбәби онларын јеничә кәлдикләри бу харичи аләми һәлә кејфијјәтли сурәтдә дәрк едә билмәмәләридир. Билдијимиз кими, идрак просеси дујғулар вә гавраjышларла башлајыр. Дујғулар вә гавраjышлар објектив аләмин чисимләринин һадисәләринин субјектив сурәтләри олмагла В. И. Ленинин дедији кими, тәфәккүрә материал верир. Һәмин газанылан субјектив сурәтләр тәсәввүр вә мәфһумлар шәклиндә ушағын һафизәсиндә сахланылыр вә јери кәлдикдә јенидән һасил едилир. Өз һәјат тәчрүбәсиндә ушағын дәрк етдији чисимләр, һадисәләр, онларын өзләринә мәхсус хассәләри онун биликләринә чевриләрәк ушағын харичи аләмлә гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләрини формалашдырыр.

Беләликлә, ушағын һәјат тәчрүбәси онун үмумиләшдирилмәси илә зәнкинләшир. Ушаг мүшаһидә етдији бә'зи һадисәләр арасында мөвчуд олан охшарлығы јаваш-јаваш анлајыр, бир шәраитдә өјрәндији һәрәкәт үсулуну, јени, охшар бир шәраитдә тәтбиг етмәјә чалышыр. Бу гајда илә, ушағын чисимләрлә олан әшјави фәалијјәти просесиндә тәкчә тәчрүбәләр әлдә едилмир, һәм дә топланан тәчрүбәләрин үмумиләшдирилмәси баш верир вә беләликлә дә ушагда тәфәккүрүн илк тәзаһүрләри нәзәрә чарпыр.

Бу илк үмумиләшдирмәләр ушагларын өз гаршыларында гојдуглары мәгсәдләри әлдә етмәләри үчүн, бу вә ја дикәр бир васитәдән истифадә едәрәк тәчрүби мәсәләләрин һәллинин әсасында дурур. Јә'ни ушаглар өз тәчрүби мәсәләләрини белә үмумиләшдирмәләр әсасында һәлл едирләр. Мәсәлән, бир ил бир ајлыг олан бир гыз масанын үстүндәки гозу көтүрмәк үчүн ајағынын алтына кичик кәтил гојур, анчаг әли чатмыр. Бу заман о, һүндүр стулу ајағынын алтына гојур вә мәгсәдинә наил олур. Бир ил үч ајлыг оғлан ушағы ичи мүхтәлиф шејләрлә долу олан тахта гутуну јериндән тәрпәдә билмәмиш, о, шејләрин јарысыны бошалтдыгдан сонра гутуну јериндән тәрпәдә билмишдир. Бунлар вә буна бәнзәр һәрәкәтләр ушағын өз тәчрүби фәалијјәтиндә етдији үмумиләшдирмәләрин нәтичәләридир.

Тәдгигатлар көстәрмишдир ки, көрпәлик дөврүнүн башланғычында ушагда тәфәккүрүн тәзаһүрүнү көстәрән илк һәрәкәтләрин баш вермәсини көрмәк олур, бу һәрәкәтләр дә мәгсәди әлдә етмәк үчүн чисимләр арасындакы әлагәләрдән истифадә етмәкдән ибарәтдир (мәсәлән, үзәриндә саат олан јастығы ону көтүрмәк үчүн өзүнә тәрәф чәкмәк). Лакин бу чүр анлама анчаг ән садә һалларда о заман баш верир ки, чисимләр өз араларында рабитәјә кирирләр (саат јастығын үстүндәдир), бир о галыр ки, анчаг бу һазыр рабитәдән истифадә етсин. Ушаг бүтүн көрпәлик дөврүндә бу чүр һазыр рабитәдән даһа кениш шәкилдә истифадә едир. О, кичик арабаны она бағланмыш ипдән јапышараг өзүнә тәрәф чәкир вә саирә буна бәнзәр һәрәкәтләр дә едир.

Ән вачиб мәсәлә бундан ибарәтдир ки, о, мүхтәлиф елә һәрәкәтләри ичра етмәји өјрәнир ки, зәрури олараг һәр дәфә бир-бириндән ајрылмыш чисимләри јенидән бирләшдирир. Бу артыг бизә таныш олан мүнасибәт вә аләтләрлә фәалијјәтдир. Онларын мәнимсәнилмәси һәлә өз-өзлүјүндә тәфәккүрүн ишини тәләб етмир: ушаға мүстәгил мәсәлә һәлл етмәк лазым кәлмир, буну онун үчүн јашлылар едир, онлар һәрәкәтин нүмунәсини верир, лакин бу һәрәкәтләри ичра ет-

мәји өјрәнәркән ушаг чисимләр арасында мөвчуд олан әлагәләрә доғру, хүсусилә чисимлә аләт арасындакы әлагәјә доғру истигамәт алыр вә сонралар јени мәсәләләр һәлли заманы јени мүхтәлиф шәраитдә бу чүр әлагәләрин јарадылмасына кечир.

Һазыр әлагәләрдән вә ја јашлыларын көстәрдикләри әлагәләрдән истифадә етмәкдән онларын јарадылмасына кечид— ушаг тәфәккүрүнүн инкишафында әсас мәрһәләдир. Илк дөврләрдә јени әлагәләрин јарадылмасы тәчрүби—сынаг (јохлама) јолу илә баш верир, бу заман ушағын көмәјинә, һәм дә тәсадүф кәлмиш олур. Будур, ики јашлы ушаг кичик масанын архасында отуруб. Масанын үстүндә ону марагландыран ојунчаг вардыр. Ојунчаг кифајәт гәдәр узагда олдуғу үчүн ону әллә көтүрмәк мүмкүн дејилдир. Ушағын јанында ағач вардыр. Ушаг әввәлчә ојунчағы көтүрмәк үчүн бүтүн күчүнү сәрф едир, көтүрә билмәјәчәјинә инанараг, ојунчагдан әл чәкир, бирдән јанында әли чатан мәсафәдә олан ағачы көрүр. О, ағачы көтүрүр вә ону әлиндә фырлатмаға башлајыр. Бирдән ағачын учу ојунчаға дәјир. Ојунчаг јериндән тәрпәнир. Ушаг дәрһал ону көрүр. Онун диггәти тәзәдән ојунчаға доғру јөнәлир. О, артыг ојунчағы ағачла тәрпәтмәјә башлајыр вә онун әлдә едилән јер дәјишмәсини изләјир. Бир сыра сынагдан сонра ојунчағы јахынлашдыран һәрәкәтләр нәзәрдә сахланылыр. Мәгсәд әлдә едилди, истәнилән чисим алынды. Лакин иш бунунла битмир. Ушағын марағы чох тез-тез аләтлә едилән һәрәкәтин өзүнә көчүрүлүр. Чисмин јер дәјишмәси илә әлагәдар олан аләтин үзәринә көчүлүр. Ушаг һәм дә бу әлагәни тәдгиг етмәји давам етдирир, хүсусилә бу тәдгигаты ојунчағы ағачла узаглашдырмаг вә јахынлашдырмагла апарыр.

Мәсәлә һәлли белә һалда һәрәкәтин харичи истигамәтинин јардымы илә әлдә едилмишдир. Лакин бу һәрәкәтләр гаврајыш һәрәкәтләринин формалашмасы үчүн әсас олан һәрәкәтләрдән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнир: онлар чисимләрин харичи хассәләринин һесаба алынмасына вә мүәјјәнләшдирилмәсинә дејил, мүәјјән нәтичә алмаг имканы верән, чисимләрлә һәрәкәтләр арасында әлагәләр ахтармаға доғру јөнәлмишдир.

Ушағын харичә истигамәт алан һәрәкәтләринин јардымы илә ичра олунан тәфәккүрү, **әјани-һәрәки тәфәккүр** адланыр. Ушаглар әјани-һәрәки тәфәккүрү, харичи аләмдә мүәјјән етдији, ән мүхтәлиф әлагәләрин тәдгиги үчүн истифадә едирләр.

Харичә доғру истигамәтләнән һәрәкәтләр, билдијимиз

ким, дахили, психи һәрәкәтләрин јаранмасы үчүн башланғыч нөгтәси олур. Көрпәлик дөврү ичәрисиндә ушагда артыг, ағылда ичра олунан, харичи сынагла әлагәдар олмајан фикри фәалијјәтләр мејдана кәлир. Мәсәлән, ајры-ајры чисимләри әлдә етмәк үчүн ағачдан истифадә етмәклә таныш олдугдан сонра, ушаг ону диванын алтына јумбаланан топу чыхармаг үчүн дә истифадә етмәји баша дүшүр. Бу чүр анламанын әсасында ағылда ичра едилән сынаг дурур. Бу просесдә ушаг реал чисимләрлә дејил, чисимләр һаггында сурәтләр вә тәсәввүрләрлә, онларын ишләдилмә үсуллары илә һәрәкәт етмишдир. Дахили һәрәкәтләр нәтичәсиндә сурәтләрлә мәсәлә һәллиндә истифадә едилән ушаг тәфәккүрүнү—**әјани-сурәт тәфәккүрү** адланыр. Көрпәлик дөврүндә ушаг әјани-сурәт јолу илә анчаг мәһдуд садә мәсәләләр һәлл етмәк бачарығыны газаныр. Чох мүрәккәб мәсәләләри о ја тамамилә һәлл етмир, ја да әјани-һәрәки планда һәлл едир.

Көрпәлик дөврүндә ушагларын тәфәккүрүнүн инкишафында әсас јери, үмумиләшдирмәнин формалашмасы—үмуми әламәтләрә малик олан, чисим вә ја һәрәкәтләрин фикрән бирләшдирилмәси тутур. Нитгин мәнимсәнилмәси үмумиләшдирмә үчүн әсас тәшкил едир. Ону да әлавә етмәк лазымдыр ки, јашлыларын өјрәтдикләри сөзләрин мә'налары, онларын анлашылмасы вә ишләдилмәси, мәсәлә һәлли илә үмумиләшдирмә характери дашыјыр. Мәсәлән, «саат» сөзүнү өјрәдәркән онун гол саатына, зәнкли саата вә дивар саатына да аид едилмәси өјрәдилир. «Дүјмә» сөзүнү өјрәдәркн бүтүн дүјмәләрә аид едилмәси дә өјрәдилир вә с. Лакин сөзләрин үмуми гәбул едилмиш мә'насыны ушаглар һеч дә бирдән мәнимсәмирләр. Илк дәфә мәнимсәнилән садә сөзләрин ишләдилмәси ону көстәрир ки, онларын мә'насы һәддиндән артыг гејри-мүәјјән вә дәјишкәндир. Ушаг ејни бир сөзлә тамамилә мүхтәлиф чисимләри адландырыр, ону бир чисимдән башга чисмә тәсадүфи әламәтләр әсасында көчүрүр, һәм дә бу әламәтләр даима дәјишә биләр.

Јухарыда гејд едилдији кими, ушаг түкләри ағ олан итә «ән» дејир, белә бир ады түкләри ағ олан пишијә, тојуға, һәтта ағ түклү дәријә дә «ән» дејир. Лакин сөзләрин бу чүр көчүрүлмәси јашлылар тәрәфиндән мүдафиә едилмир, ушаг исә бунларын тә'сир алтында сөзлә чисим арасында мөвчуд олан даһа мүәјјән әлагәни мәнимсәјир. Бу заман тез-тез чисмин адландырылмасы елә бил ки, онун мәхсуси адына чеврилмиш: олур бир рус оғлан ушағы өзүнә мәхсус олан гырмызы-көј топу «мја» адландырыр, башга топлар исә һәмин ады дашымырлар.

Јашлыларын көстәришләри, онларын ишләтдикләри сөзләрин нүмунәләри—чисимләрин адландырылмасы даима ушағы о сәмтә доғру јөнәлдир ки, үмуми ад ејни функсијаја, ејни ада малик олан чисимләри бирләшдирир. Лакин мә'лум олур ки, ејни функсијаја малик олан, харичи хассәләринә көрә хејли дәрәчәдә мүхтәлиф олан чисимләрдә үмуми чәһәтләр чох чәтинликлә сечилир. Бу, ушаглар үчүн хејли дәрәчәдә чәтин ола биләрди. Әкәр әшјави фәалијјәт онларын көмәјинә кәлмәсә иди, чисимләри онларын вәзифәләринә көрә ишләтмәк дә мүмкүн олмазды.

Чисимләри онларын функсијаларына көрә үмумиләшдирмәк илк дәфә һәрәкәтләрдә мејдана кәлир, сонра исә сөздә мөһкәмләндирилир. Үмумиләшдирмәнин илк дашыјычысы әшјалар — аләтләрдир. Бу вә ја дикәр бир аләтин јардымы илә һәрәкәт үсулларыны мәнимсәјәркән (ағач, гашыг, карандаш, күрәкчә вә с.) ушаг ону мүхтәлиф вәзијјәтләрдә ишләтмәјә чәһд көстәрир, мүхтәлиф нөв мәсәләләр һәлли үчүн, онун үмумиләшдиричи әһәмијјәтини сечир. Дикәр тәрәфдән, аләтдә ишләдилмәси әсас олан әламәт сечилир, галанлар арха плана атылыр. Ағачын көмәклији илә чисми өзүнә јахынлашдырмағы өјрәндикдән сонра, ушаг һәмин бу мәгсәд үчүн сонра истәнилән узун чисимдән истифадә едир (хәткешлә, чәтирлә, гашыгла вә с.). Бунларын һамысы ушағын мәнимсәдији сөзләрин мә'насыны дәјишир. Онлар чисмин функсијасыны даһа үмумиләшдирилмиш шәкилдә әкс етдирмәјә башлајырлар.

Сөздә үмумиләшдирмәнин јаранмасы үчүн, һәрәкәтдә әлдә едилән үмумиләшдирмәнин әһәмијјәти белә мүгајисә заманы ајдын өзүнү көстәрир ки, чисми адландыран сөз һәмин чисимләри садәчә көстәрән заман вә онларла һәрәкәт едәркән ушаглара көстәрилир.

Көрпә јашлы ушаға ојунчаглар (кичик күрәк вә кичик ведрә) верилир вә онлары адландырмағы өјрәдирләр. Ушаглар адлары јадда сахладыгдан сонра, онлара һәмин ојунчаглардан башга рәнклә рәнкләнмиш шәкилдә верирләр. Ушаглар мәнимсәдикләри адлары јени ојунчаглара көчүрә билмәсәләр, онда онлары өјрәнмәјә чалышырлар, тәдричән рәнкләри дәјишәрәк, рәнкә әһәмијјәт вермәмәји өјрәдирләр.

Дикәр һалда һәмин ојунчаглары хүсуси тәшкил едилмиш ојунда верирләр, ушаглар һәм адлары, һәм дә онларла рәфтар етмәји мәнимсәјирләр (кичик күрәклә гум топлајыр, ведрә илә гујудан су чәкир). Биринчи һалда олдуғу кими, ојунчагларын адыны өјрәндикдән сонра, онлары јениси илә әвәз едирләр, анчаг ојунчаглар башга рәнкдә верилир.

Мүәjјән едилмишдир ки, икинчи һалда сөзләрин үмумиләшдиричи әһәмиjјәтини мәнимсәмәк биринчи һалда олдуғундан даһа асан вә даһа тез баш верир: ушаглар рәнкин дәјишмәсинә әһәмиjјәт вермәjәрәк оjунчаглары чох тез таныjыр вә адландырырлар. Бу да һәмин оjунчагларла уjғун фәалиjјәт көстәрдикдән сонра мүмкүн олур (Н. Х. Швачкинин материалларындан).

Көрпә ушагларда чисмин ады бә'зән онун функсиjасы илә чох бағлы олур. Ики јашлы оғлан ушағы анасына јахынлашараг, әлиндәки кичичик оjунчаг стулуну она көстәрир вә сорушур: «Бу нәдир?» анасы: «о, стулдур»,—деjә чаваб верир. Ушаг дәрһал стулу дөшәмәнин үстүнә гоjур вә архасыны стула доғру чевирәрәк онун үстүндә отурур. Ушағын бу һәрәкәти ону көстәрир ки, ушаг чисмин вәзифәсинә көрә ондан истифадә етмәjи башламышдыр.

Ушагларда чәмләшән үмумиләшдирмә, сурәтләр формасына маликдирләр вә мәсәләләрин әjани-сурәт һәлли просесиндә истифадә едилирләр.

Һәjатынын үчүнчү јашында ушағын әгли инкишафында, тәфәккүрүн даһа мүрәккәб формаларынын вә јени фәалиjјәт нөвләринин кәләчәкдә мәнимсәнилмәси үчүн, бөjүк әһәмиjјәтә малик олан, вачиб ирәлиләjиш баш верир—шүурун ишарә (вә ја символик) функсиjасы формалашмаға башлаjыр. Ишарә функсиjасы елә бир имкандан ибарәтдир ки, бир обjекти башгасынын әвәзедичиси кими истифадә етмәк олур. Бу заман чисимләрлә фәалиjјәт көстәрмәк әвәзинә онларын әвәзедичиси илә ичра олунур, нәтичә исә чисимләрин өзүнә аид едилир.

Мүхтәлиф ишарәләрдән вә онлардан ардычыл сурәтдә истифадә етмәк инсанын ән характерик хүсусиjјәтләриндән бири һесаб едилир. Чәмиjјәт, дил, риjази символика, әтраф аләми әкс етдирән, инчәсәнәтин мүхтәлиф саһәләри, мусиги мелодиjалары, оjун һәрәкәтләри кими күлли ишарәләр системи јаратмышдыр вә с. Ишарәләрин истәнилән нөвү инсанлар арасында үнсиjјәтә хидмәт едир, һәр һансы чисми, һадисәни, мүнасибәти вә ја реал шеjләрин хассәләрини әвәз едир, ишарә едир. Мәсәлән, риjази ишарәләр (рәгәмләр вә символлар) кәмиjјәтин нисбәтләрини, кимjәви дүстурлар—маддәләрин тәркибини, физикада ишләдилән символлар (ишарәләр) һадисәләри, шәкилләр—инсанын, чисимләрин харичи сурәтләрини ишарә едирләр вә с.

Ишарәләр өз араларында ишарә етдиjи әшjаларын, һадисәләрин мөвчуд охшарлыг дәрәчәсинә көрә фәргләндирилир. Инчәсәнәтин бир сыра нөвләриндә (мәсәлән, кинофилмдә) бу охшарлыг о дәрәчәjә чата биләр ки, реаллыгла демәк олар там иллузиjа јарадыр, риjази символларда охшарлыг үмумиjјәтлә мөвчуд деjилдир. Лакин еjни бир нөгтеjи-нәзәрдән бахылса, ишарәләрин бүтүн нөвләри бир-биринә охшаjыр—онлары анламаг вә ишләтмәк олар анчаг бир шәрт илә ки, биләсән онлар һәгиги варлығын өзләри деjил, онларын әвәзедичисидирләр.

Ишарәләрин ән вачиб вә кениш һәчмли системи дилдән ибарәтдир. Тәфәккүрүн мүхтәлиф формаларында шифаһи мүһакимә инсана имкан верир ки, о, һәгиги чисимләрлә едилән һәрәкәтләри онларын сурәтләри илә әвәз едәрәк, мүхтәлиф мәсәләләр һәлл етсин. Көрпәлик дөврүндә ушаглар тәфәккүрүн бу кими формаларыны һәлә мәнимсәмәмишләр. Ушаглар һәр һансы бир мәсәләләрин һәллинә башлаjаркән (мәсәлән, аләт тәтбигини тәләб едән мәсәләләр), онда нә едәчәкләрини сөзлә ифадә едә билмирләр. «Сән нә едәчәксән?» суалына ушаг ја тамамилә чаваб вермир, ја да белә чаваб верир: «Бах едәрәм—көрәрсән». Мәсәләләр һәлли кедишиндә шифаһи ифадәләр ушағын емосиjасыны ифадә едә биләр. Бу онунла әлагәдардыр ки, ики јашлы ушаг үчүн сөз һәлә чисмин вә ја һадисәнин әвәзедичиси олмамышдыр. Сөз чисмә вә ја охшар чисимләрин групуна хас олан әламәтләрин бири кими өзүнү көстәрир вә ондан аjрылмаз олур.

Ишарә функсиjасы әввәлчә тәчрүби фәалиjјәтлә әлагәдар олараг инкишаф едир вә анчаг бундан сонра сөзүн ишләдилмәсинә көчүрүлүр, ушаға сөзләрлә фикирләшмәк имканы верир. Ишарә функсиjасынын баш вермә зәмини, әшjави һәрәкәтләрин мәнимсәнилмәсинә вә сонралар чисми һәрәкәтдән тәчрид етмәjә јардым көстәрир. Һәрәкәт, она уjғун олмаjан, чисимләрсиз вә ја чисимләрлә ичра едилмәjә башлаjан заман о, өз тәчрүби әһәмиjјәтини итирир вә реал һәрәкәтин тәсвиринә чеврилир. Ушаг кубикдән су «ичирсә», бу артыг ичмәк деjил, ичмәjин ишарәсидир.

Һәрәкәти ичра етмәjин ардынча чисми ишарә етмәк, бир чисми башгасы илә әвәз етмәк баш верир. Кубики финчан јеринә ишләдирләр. Тәдгигат көстәрир ки, ушаг әввәлчә әвәз етмәни дүшүнмүр, чисмин әвәзедичисинә ону әвәз едән чисмин адын вермир. Анлама зәмин деjилдир, чисмин әвәзедичиси илә һәрәкәти мәнимсәмәнин нәтичәсидир. Онун меjдана кәлмәси шүурун ишарә функсиjасынын јаранмасыны көстәрир.

Ишарә функсиjасы ушаг тәрәфиндән кәшф едилмир, мәнимсәнилир. Һәм әвәзетмә нүмунәсини, һәм дә чисимләрин

ојунда јени ад алмалары нүмунәләрини јашлы адам верир. Лакин мәнимсәмә анҹаг о һалда баш верир ки, о, ушағын хүсуси фәалијјәтинин инкишафы илә һазырланмыш олсун (әлбәттә, бу да јашлылар тәрәфиндән истигамәтләндирилир).

Бир ҹисми башга бир ҹисмин әвәзедиҹиси кими истифадә етмәји мәнимсәмәк—ушағын хариҹи аләми дәрк етмәсиндә әсас дөнүш нөгтәсидир. О, тәкҹә ојунда дејил, фәалијјәтин башга нөвләриндә дә, ушагларын күндәлик давранышларында да баш верир.

Ишарә функсијасы ушағын шәкил чәкмә фәалијјәтини јенидән гурур, чызма-гараны тәсвир фәалијјәтинә чевирмәјә тәкан верир, мәһз бунун сајәсиндә ушаг етдији чызма-гаралларда ҹисимләрин тәсвирини көрмәјә башлајыр. Бу заман шәкил чәкмә вә ојун өз араларында сых әлагәдар олмурлар: ушаг онлара бу вә ја дикәр бир мә'на верән, ојун һәрәкәтләри илә тәсвири тез-тез тамамлајыр.

Миша (3, 0, 3) гапалы формалар чәкир, онлары вәрәг үзәриндә ритмик сурәтдә тәкрар едир. Һәр формадан мүхтәлиф тәрәфләрә чыхан хәтләр чәкир. «Ој,—дејә һәјәҹанланыр.—шәклә бахараг дејир: мај бөҹәји көр неҹә кедир!». Тәрбијәчи шәклин үзәринә доғру әјилир. «Бах бу саат мај бөҹәкләри гачачаглар»,—дејәрәк ушаг шәкли овчунун ичиндә кизләдир. Онун үчүн вәрәг үзәриндә шәкил, чохлу бөҹәкләр гачышан отлуға, талаја чеврилмишдир (Т. Г. Казакованын мүшаһидәләриндән).

Ишарә функсијасы мејдана кәлән дөврдә ушаглар, кичик бир ишарәдән истифадә едәрәк, тәсвирләрә, даһа дәгиг дејилсә, ишарә едилән таныш ҹисимләрин һамысына бахмаға мараг көстәрирләр.

Андреј (2, 8, 14) вафли јејир. Бүтөв вафлини столун үстүндә јаны үстә дик гојур. Ушаг анасына мүраҹиәт едәрәк: «Ана, бах көр мәним неҹә евим вар! Бу саат машын олаҹаг,—бир күнҹүнү дишләјир.—Бу саат јенидән бир шеј олаҹаг — о бири күнҹүнү дишләјир, — Бу, адам олду» (В. С. Мухинанын күндәлијиндән).

Көрпәлик дөврүндә ушаг тәфәккүрүнүн инкишаф хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онун мүхтәлиф ҹәһәтләри—әјани-һәрәки вә әјани-сурәт тәфәккүрүнүн инкишафы үмумиләшдирмәнин формалашмасы бир тәрәфдән, шүурун ишарә функсијасынын мәнимсәнилмәси, — дикәр тәрәфдән, — һәлә бирләшмәмишдир, өз араларында әлагәдар дејилдирләр. Анҹаг сонралар, мәктәбәгәдәр дөврдә, бу ҹәһәтләр бирләшир, тәфәккүрүн даһа мүрәккәб формаларыны мәнимсәмәк үчүн әсас јарадыр.

X ФӘСИЛ

КӨРПӘЛИК ДӨВРҮНДӘ ШӘХСИЈЈӘТИН ФОРМАЛАШМАСЫНЫН ЗӘМИНИ

Ушағын психи инкишафынын кедишиндә анчаг мүхтәлиф һәрәкәтләрин мәнимсәнилмәси баш вермир, һәм дә һәрәкәтләрин ичрасы үчүн зәрури олан, психи просесләрин вә кејфијјәтләрин формалашмасы да баш верир. Ушаг тәдричән чәмијјәтдә инсана хас олан әхлаг формаларыны вә башлыча олараг, о дахили әламәтләри мәнимсәјир ки, онлар инсаны чәмијјәтин үзвү кими фәргләндирир вә онун рәфтарыны мүәјјәнләшдирир.

Јашлы адам давранышда ән чох дүшүнүлмүш мотивләри әсас тутур—о, өзүнә белә һесабат верир ки, нә үчүн һазыркы һалда башга чүр дејил, мәһз белә һәрәкәт етмәк лазымдыр. Јашлы адам давранышында ән чох дүшүнүлмүш мотивләри үчүн чох вә аз вачиб әһәмијјәтли олмагдан асылы олараг, мүәјјән систем кими тәсәввүр олунур. Мәсәлән, о, әлиндәки вачиб иши гуртармамышдырса, она тәклиф едилән кино билетиндән имтина едә биләр вә јахуд хәстә валидејнинә хидмәт етмәк хатиринә мараглы турист сәфәринә кетмәкдән имтина едә биләр.

Ушаға бунлары анчаг мәнимсәмәк лазымдыр. Онун давранышларынын мотивләри бир гајда кими, дүшүнүлмәмиш вә әһәмијјәт дәрәчәсинә көрә бир системлә дүзүлмәмишдир. Ушағын дахили аләми анчаг тәдричән мүәјјәнлик вә мөһкәмлик газанмыш олур. Һәрчәнд бу дахили аләмин јаранмасы јашлыларын һәлледичи тә'сири алтында баш верир, лакин онлар ушаға, өзләринин инсанлара, әшјалара мүнасибәтләрини, өз давранышларынын үсулларыны билаваситә олдуғу кими, кечирә билмәзләр.

Ушаг тәкчә јашамаға өјрәнмир. О, артыг јашајыр вә һәр чүр харичи тә'сирләр, о чүмләдән јашлыларын тәрбијәви

тә'сирләри, ушағын онлары нечә гәбул етмәсиндән, онда чәмләшән илк тәләбатлар вә марагларла һансы өлчүдә ујғун кәлмәләриндән асылы олараг мүхтәлиф әһәмијјәтә малик олурлар. Бу заман әксәр һалларда јашлыларын ушаға вердикләри тәләбләр, етдикләри тәрбијәви тә'сирләр, онун үчүн лабүддән зиддијјәтли олурлар. Мәсәлән, ушаға һәр чүр чисимләрә, ојунчаглара, һәрәкәтләрә мараг ашылајырлар. Бу, о јерә кәтириб чыхарыр ки, ојунчаглар ушаг үчүн бөјүк чәзбедичи гүввә јарадыр. Һәм дә ејни заманда ондан тәләб едир ки, о, башга ушагларла һесаблашсын, ојунчағы она да версин, јашыдынын һүгугуну танысын. Узун бир вахт кечмәлидир ки, ушагда мүхтәлиф ојунлары өз араларында әлагәләндирмәк имканы верән, онларын бир парасыны дикәрләринә, даһа әһәмијјәтлисинә табе етмәкдән габаг, ушагда психоложи әламәтләр топланмыш олсун.

1. Көрпәлик дөврүндә ушағын давранышынын инкишафы

Көрпәлик дөврүндә ушаг давранышынын фәргләндиричи хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о, фикирләшмәдән, һазыркы моментдә баш верән һиссләр вә арзуларын тә'сири алтында һәрәкәт едир. Бу һиссләр вә арзулар, һәр шејдән әввәл, ушағы билаваситә әһатә едән, онун көзләринә көрүнән чисимләр тәрәфиндән јарадылыр. Она көрә ушағын давранышы харичи шәраитдән асылыдыр. Ушағын диггәти һәр һансы бир чисим тәрәфиндән чох асан чәлб едилә биләр вә ондан тез јајына да биләр. Мәсәлән, ушаг мә'јуслуг нәтичәсиндә ағлајырса, о заман ону сакитләшдирмәк чәтин дејилдир. Ушағы сакитләшдирмәк үчүн онун мәһрум олдуғу ојунчағы вә ја ону әвәз едән башга бир шеји она гајтармаг кифајәтдир. Лакин көрпәлик дөврүнүн башланғычында артыг чисимләр һаггында мөһкәм тәсәввүрләрин формалашмасы илә әлагәдар һиссләр, арзулар јаранмаға башлајыр.

Миша (1, 3, 0) бағда ојнајаркән бир ушағын топуну алмышды вә топдан һеч дә ајрылмаг истәмирди. Чох кечмәди о, евә ахшам јемәјинә кетмәли олду. Бир анда, ушағын диггәти јајынан кими тону көтүрмәк мүмкүн олду вә ушағы евә апардылар. Јемәк заманы Мишада бирдән гүввәтли һәјәчан әмәлә кәлди, јемәкдән имтина етмәјә башлады, шылтаглыг етмәјә башлады, стулундан дүшмәјә, салфети дөшүндән ачмаға чәһд етди вә с. Ону дөшәмәнин үстүнә дүшүрдүкдән сонра, о бирдән-бирә сакитләшди вә «мја...мја» дејә гышгырараг әввәлчә бағa кетди, сонра топ мәхсус олан ушағын евләринә доғру јөнәлди (Л. И. Божовичин мүшаһидәләриндән).

Һиссләрин вә арзуларын тәсәввүрләрлә әлагәсинин јаран-

масы ушағын давранышыны хејли мәгсәдәјөнәлән, конкрет вәзијјәтдән аз асылы олан едир, давранышын нитг илә низамланмасынын инкишафы үчүн әсас јарадыр, јә'ни шифаһи ишарә едилән мәгсәдә доғру истигамәтләнән һәрәкәтләри ичра етмәјә әсас јарадыр.

Көрпәлик дөврүнүн сонуна јахын ушаг шәкил чәкмәкдә, кубикләрдән ев гуранда мәгсәдәјөнәлән һәрәкәтләри мәнимсәјир. О, тәсвир етмәк вә ја гурмаг истәдијини сөзләрлә ишарә етмәјә башлајыр. Лакин һәрәкәтләрин шифаһи низамланмасы һәлә чох зәиф олур: ушагларын нијјәтләри мөһкәм олмур, онлар ишин кедишинә көрә дәјиширләр, онлара хүсуси һәрәкәтләринин нәтичәләрини гаврамаг тә'сир едир, нијјәтләр тез-тез ахыра чатдырылмыр. Бүтүн көрпәлик дөврүндә вәзијјәтин тә'сири тез-тез јашлы адамын шифаһи изаһынын тә'сириндән вә ушагда баш галдыран нијјәтләрдән даһа күчлү олур. Ушагларын мусиги мәшғәләләриндә ојун өјрәдирләр—бурада тәрбијәчи гушабахан вәзифәсини тәсвир едир, ушаглар исә—хорузлары тәсвир едир. Онлар јашлы адамын зәиф һәрәкәтләрини тәглид етмәји әзбәрләјир, тә'лиматы динләјирләр. Ојун башлајанда тәрбијәчинин һәрәкәтләрини гаврамаг, габагчадан өјрәнмәдән даһа гүввәтли олур, ушаглар гачышмаг әвәзинә «киш-киш»,—дејә гышгырараг тәрбијәчинин ардынча өзләри бир-бирини говурлар.

Ушагларын давранышлары онларын һиссләринин вә арзуларынын характери илә мүәјјәнләшдирилдији үчүн, онлары башга адамларын марагларыны нәзәрә алмаға, јашлыларын тәләбләринә ујғун олараг һәрәкәт етмәјә вадар едән һиссләрин инкишафы бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Чағалыг дөврүндә ушагларда көрпәләр евиндә артыг јахын адамлара—анасына, атасына, тәрбијәчијә севки, рәғбәт формалашмаға башлајыр. Көрпәлик дөврүндә бу рәғбәт јени форма кәсб едир: ушаг јашлы адамдан тә'риф, нәвазиш көзләјир, јашлы адам онун һәрәкәтләриндән наразы олдугда кәдәрләнир. Тәгрибән һәјатынын икинчи илинин орталарына јахын, ушаг башга ушагларла да үнсијјәтдә олурса, рәғбәт онлара да бәсләнилир. Һәмин рәғбәт һәссаслыгда, зәрәр чәкмиш ушаға јардым етмәкдә ифадә олунур, бә'зән ушаг әлиндә олан ширин јемәли шеји онунла бөлүшдүрүр. Бу да һәмин ушағын үнсијјәт бағладығы дикәр ушаға рәғбәт бәсләмәсиндән ирәли кәлир.

Андрушаны (1, 11, 25) чәзаландырырлар, ону күнчә гојурлар. Наразы олан Андрјуша ағлајыр. Онун гардашы Кирилка она јахынлашыр, башыны сығаллајыр вә дилә тутур: ағлама дејир. Андрјуша даһа бәркдән ағлајыр, башыны гардашынын чијнинә гојур. Кирилканын да үрәји јумшалыр, ағламаг истәјир (В. С. Мухинанын күндәлијиндән).

Ушаға башга адамларын һиссләри чох асан сурәтдә јолухур. Белә ки, јаслыларда бир-ики ушаг ағламаға башлајан заман башгалары да бунлара гошулур, тез-тез белә олур ки, ағламаг бүтүн група јајылыр.

Јаш јарымдан башлајараг, јашлыларын ушағын давранышына вердији гијмәт онун һиссләринин әсас мәнбәләриндән бири олур. Тә'риф, ону әһатә едән адамларын вердији гијмәт ушагларда ифтихар һисси јарадыр. Онлар өз мүвәффәгијјәтләрини нүмајиш етдирмәклә мүсбәт гијмәт алмаға чәһд көстәрирләр.

Колја (1, 7, 0) ајаг үстә дурур, әлләрини јухары галдыраг гышгырыр: «Ана, бах! Ана, бах!». Анасы она јахынлашыр вә дејир: «Ај сағ ол! Әлләрини галдырмағы сән нә јахшы өјрәнмисән! Бөјүк адам кими әлләрини галдырырсан!». Ушаг севинчлә күлүмсәјир вә тулланмаға башлајыр: «Бах, ана! Ана, бах!». Дөшәмәнин үстүнә дүшмүш гәзетин үстүндән тулланмаға чәһд көстәрмәјә чалышараг анасынын тә'риф етмәсини әлдә едир вә с. (Р. Х. Шакурованын мүшаһидәләриндән).

Бир гәдәр сонра ушағын һәрәкәтләри јашлыларын хошуна кәлмирсә вә мәнфи гијмәтләнирсә, ушаг һәја һисси кечирмәјә башлајыр. Һәр шејдән әввәл ушаг сөзләри јахшы тәләффүз етмирсә, ше'ри әзбәр дејәркән сәһв едирсә, о, утаныр, һәја едир вә с. Лакин ушаг тәдричән һәрәкәтләрини јашлы адамлар јахшы гијмәтләндирдикләри заман һәја етмәјә башлајыр. Бир сыра һалларда һәја һисси о гәдәр гызғын олур ки, башга арзулары сусдурур, ушағы мараглы ојунчаглардан имтина етмәјә вә ја онун үчүн чәтин олан һәрәкәти етмәјә мәчбур едир.

Әлбәттә, өзүнәһөрмәт, ифтихар, һисси, һәјанын инкишафы тамамилә о демәк дејилдир ки, ушаг өз һәрәкәтләринә онларын тә'сири алтында мүнтәзәм сурәтдә нәзарәт едир. Бу чүр нәзарәтә о һәлә габил дејилдир.

Көрпәлик дөврүндә ушағын өз һәрәкәтләрини шүурлу сурәтдә идарә етмәк имканы олдугча мәһдуддур. Она тә'чили сурәтдә баш верән арзудан гәнаәтләнмәсини сахланмасы чох чәтин олур вә јашлыларын тәклифи илә ону мараглан дырмајан һәрәкәтләри ичра етмәк даһа чәтиндир. Бир јашдан үч јашына гәдәр олан ушагларын һәрәсинә сәһәр јемәјиндән сонра бир конкрет верирләр вә тәклиф едирләр ки, онлар аналары кәлинчә конфети јемәсинләр, о кәләндән сонра

она верәинләр ки, о дадсын. Икинчи јашын ичиндә олан он једди ушагдан анчаг једди ушаг конфети јемәјиб сахладылар, үчүнчү јашын ичиндә олан он алты ушагдан доггузу белә етди. Һәтта ән мөһкәм ушаглар белә аналарынын кәлмәсини сакит көзләјә билмәдиләр—онлар конфети көтүрүб кағызы ачдылар, ону јаладылар, јенә кағыза бүкдүләр, бир гәдәр дөздүкдән сонра јенидән конфети јада салдылар.

Јашлыларын ән садә, лакин ушаглар үчүн марагсыз олан тапшырыгларыны ичра едәркән, ушаглар ја онлары ојуна чевирәрәк дәјишир, ја да иши ахыра чатдырмадан тез бир заманда ондан узаглашырлар. Мәсәлән, әтрафа сәпәләнмиш кубикләри гутуја јығаркән ушаг онлардан: гәлә, скамја дүзәлдир вә ја гутуја бир нечә кубик атыр вә галанларыны дағыныг һалда гојуб кедир. Јашлылардан елә мөһкәмлик, тәләбкарлыг тәләб едилир ки, онлар ушағын она верилән тәләби јеринә јетирмәсинә сәбирсизликлә наил олсунлар вә чалышсынлар ки, ушаг јашлы адамын сөзүнү лагејд гаршыламасын, ону тәләб кими гәбул етсин.

2. **Мүстәгиллијә мејл етмәнин мејдана кәлмәси. Үч јашын бөһраны.** Көрпә ушағын инкишаф моментләринин әсасларындан бири ондан ибарәтдир ки, о өзүнү, вәзијјәтин дәјишмәси илә дәјишмәјән, јашлыларын арзулары илә ујғун кәлә билән вә ја кәлмәјән арзулары олан мүстәгил адам кими дәрк едир.

Көрпәлик дөврүнүн башланғычында ушаг һәлә онда баш верән һиссләри вә арзулары онлары јарадан харичи сәбәбләрдән фәргләндирә билмир. О, арасы кәсилмәдән һәрәкәтдә, фәалијјәтдәдир, онун дахили вәзијјәти даима дәјишир вә ушаг үчүн бу дәјишиклијин ичәрисиндә инсанлар вә чисимләр көрүнүр ки, бунлара доғру да ушағын арзулары вә фәалијјәти истигамәтләнмишдир. Ушаг дәрк етмир ки, инсанлар мүхтәлиф шәраитдә вә мүхтәлиф фәалијјәт ичра едәркән дәјишмәз галырлар. Мәсәлән, ики јашлы ушағын истираһәт етдији бағда һәддиндән артыг арыгламыш атасы кәләркән, ушаг атасыны танıјыр вә ону «кичик ата» адландырыр вә инаныр ки, «бөјүк атасы» шәһәрдә галмышдыр. Ушаға даһа чәтин одур ки, башгаларындан ајры олан адам, мүхтәлиф фәалијјәтләрин мәнбәи, о өзүдүр. Ушаг өзүнә мүнасибәти јашлы адамлардан өјрәнир. Онлар өзләрини үчүнчү шәхс кими адландырырлар вә тез-тез кәнар адам кими өз-өзү илә сөһбәт едир,—ону дилә тутурлар, сөјүрләр, тәшәккүр едирләр. Тәдгигатлар ону да мүәјјән етмишдир ки, ушағын һисс

етдији, башга адамларла говушуглуг тез-тез онун ифадәләриндә тәзаһүр едир. Ушаға валидејнләри дејир: «Оғлум, биз гонаг кедирик». Ушаг сорушур: «Биз мәни дә апарачајыг?». Гыз атасы илә она таныш олмајан гонаглары гаршыламаға кетди. Гонаглар атасы илә саламлашыр, онлардан бири зарафатјана сорушанда ки: «Бу кимин ушағыдыр?», гыз о саат чаваб верир: «Бу бизим, бу бизим ушагдыр!».

Ушаг өзү илә ики јашын сонундан таныш олмаға башлајыр. Бу танышлыг әввәлчә харичи көрүнүшә аид олур. Сонра исә дахили аләмә. Икинчи јашын әввәлиндә ушаг адәтән күзкүдә, фото шәкилдә вә ја кинода өзүнү танымыр, диггәтини танıдығы башга адамларын үзәринә јөнәлдир. Таныма јашлы адамларын јардымы илә баш верир. Өзүнү таныма о гәдәр мәшғуледичи олур ки, өз симасыны јадда сахламаг үчүн елә бил ки, тәмринләр апарылыр.

Өзүнү фото шәкилдә вә кинода танымаг ушаға күзкүдә танымагдан чох чәтин кәлир. Ики јашында онлар кино чәкилән шәраитдә башга адамлары јахшы танıјыр, өзүнү анчаг үчүнчү јашын орталарында танымаға башлајыр, һәм дә бир нечә вахт о өз тәсвири һаггында елә данышыр ки, елә бил о, икинчи о-дур. Бу заман мүхтәлиф шәраитдә өз-өзүнә дәјишилмәмәји баша дүшмәк чәтинлији тәзаһүр едир.

Өзүнү таныма үч јашын сонунда, ушағын тәчрүби мүстәгиллијинин тә'сири алтында баш верир. Ушаг јашлы адамларын јардымы олмадан мүхтәлиф әшјави фәалијјәт ичра едир, һәм дә хидмәтин садә вәзифәләрини мәнимсәјир. Бунун нәтичәсиндә о анламаға башлајыр ки, бу вә ја башга бир һәрәкәти мәһз о ичра етмишдир. Харичән бу анлама онда ифадә олунур ки, о өзү һаггында биринчи шәхс кими данышыр. «Мән гачырам», «Кукланы мәнә вер», «Мәни өзүнлә апар».

Өзүнү башга адамлардан ајырмаг вә артан хүсуси имканларыны анламаг, өз нөвбәсиндә, јашлы адамлара ушағын јени мүнасибәтинин тәзаһүрүнә кәтириб чыхарыр. О өзүнү јашлы адамларла мүгајисә етмәјә башлајыр вә јашлы адамлар кими олмаг истәјир ки, һәмин ишләри ејни асылылыға малик олмамагла, ејни мүстәгилликлә о да ичра етсин. Үч јашлы ушаг дејир: «Мән бөјүк оландан сонра дишләрими өзүм тәмизләјәчәјәм. Мән сизә торт кәтирәчәјәм. Мән јазачағам. Мән охујачағам». Ушаг һәрчәнд кәләчәк һаггында данышыр, бу гәтијјән о демәк дејилдир ки, о бөјүмәјини көзләмәјә һазырлашыр. Ушаг доғрудан да тә'чили сурәтдә «бөјүк олмаг» арзусуну һәјата кечирмәк истәјир. Бу ајдын сурәтдә мүстәгиллијә, өз арзуларыны јашлы адамларын

арзуларына гаршы гојмаг формасында ифадә едилир.

Үч јашын бөһраны белә баш верир. Бу дөврдә јашлылар ушагла гаршылыглы мүнасибәтдә әһәмијјәтли дәрәчәдә чәтинлик һисс едирләр, ушағын тәрслији, негативлији илә гаршылашырлар.

Андрјуша (3, 0, 9) тәрслик едир. Ону мәтбәхә чағырырам. Јериндән тәрпәнмир, куја ешитмир. Голундан тутурам: «Кедәк дејирәм!». Андрјуша дејир: «Мәни апарма! Мән бу саат кәлирәм!». Әлини мәним әлимдән азад едир: «Мән бу саат өзүм кәлирәм». Әввәлчә дурдуғу јерә гајыдыр вә өзү мәтбәхә кәлир. (В. С. Мухинанын күндәлијиндән).

Ушаг әлавә гәјјумлуғун әлејһинә нәинки е'тираз едир, һәм дә тез-тез гадаған едилән һәрәкәтләри едир, өз мүстәгиллијини нүмајиш етдирир.

Характерик чәһәт ондан ибарәтдир ки, тәрслик вә негативизм тәзаһүрү башлыча олараг јашлы адамларын әлејһинә истигамәтләнир, һәм дә о јашлыларын әлејһинә ки, онлар ушаға гуллуг едирләр, она гәјјумлуг едирләр. Давранышын негативлик формасы башга адамлара гаршы да едилир, анчаг белә һәрәкәт өз јашыдларына гаршы едилмир. Инкишафын бу дөврдәки кедишинин хүсусијјәтләри әксәр һалларда јашлыларын ушаға олан мүнасибәтиндән асылыдыр. Онунла кечмишдә олдуғу кими рәфтар етмәк чәһди давранышын мәнфи әламәтләринин мөһкәмләнмәсинә (тәрслик, негативлик) кәтириб чыхарыр ки, бу да бүтүн мәктәбәгәдәр дөврдә мүһафизә едилмәси вә сахланмасына сәбәб олур. Јашлыларын нәзакәтли давранышы ушаға максимум мүстәгиллик имканы вермәк адәтән негативизм тәзаһүрүнү зәифләдир. Лакин тәрбијәчи јадда сахламалыдыр ки, ушагларын өз имканларыны анламалары, бир јахда олараг о имканларла ујғун кәлмир. Ушагларын тәләбләри өлчүјә кәлмәз дәрәчәдә бөјүкдүр. Јашлы адам кими олмаға чалышараг, ушаг нәинки мүстәгил, анасынын көмәји олмадан лампаны јандырмаг, столун архасында отурмаг истәјир, һәм дә мағазаја кедиб шеј алмаг, хөрәк биширмәк, сүрүчү кими машында кетмәк вә с. кими ишләр көрмәк дә истәјир. Әлбәттә, һеч бир валидејн бу арзулары јеринә јетирә билмәз. Онларын јеринә јетирилмәси үчүн анчаг бир форма вардыр: ојун формасы. Ојун фәалијјәтинә кечид ани вахт ичәрисиндә баш вермир. Ушаг һәлә ојуну мәнимсәмәлидир вә јашлыларын вәзифәси—бу ишдә онлара јардым етмәкдир.

Дүзкүн тәрбијә просесиндә; ушағын артан имканларыны вахтында нәзәрә аланда, чәтин тәрбијә олунан дөврдә, јашлыларла гаршылыглы мүнасибәтдә, јени фәалијјәт формасында тәләбаты тә'мин едиләндә, шүбһәсиз,—чәтин тәрбијә дөврү ихтисар едилир вә чох кәскин кечмир.

Үч јашын бөһраны—кечичи һадисәдир. Лакин бунунла әлагәдар јени әмәлә кәләнләр—өзүнү әһатә олунанлардан тәчрид етмәк—өзүнү башга адамларла мүгајисә етмәк—психи инкишафда әсас аддым олуб, ушағын шәхсијјәтинин кәләчәкдә формалашмасы үчүн зәмин јарадыр.

Ушаг шәхсијјәтинин инкишафында онун шүурунун компонентләри олан идрак просесләринин, психи фәалијјәтләрин, фәрди психи хассәләрин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Ушағын дујғулары, гаврајышы, һафизәси, тәфәккүрү, психи фәалијјәтләриндән—диггәти, һиссләри, ирадәси, фәрди психи хассәләриндән—характери, габилијјәтләри онун харичи аләмлә гаршылыглы мүнасибәтдә инкишаф едир. Ушаг харичи аләми даһа әтрафлы дәрк етмәјә башлајыр.

Көрпәлик дөврүндә ушағын **диггәтинин** инкишафы хүсусилә бөјүк рол ојнајыр. Харичи аләмин бир сыра објектләри ушағын психи фәалијјәтини өзүнә чәлб едирсә, онунла јанашы ушаг өз психи фәалијјәтини иради сурәтдә бу вә ја дикәр бир објект үзәринә јөнәлдир, онун үзәриндә чәмләшдирир. Ушағын диггәти нәинки көрпәлик дөврүндә, һәтта чағалыг дөврүнүн лап әввәлиндә инкишафа башлајыр. Мәсәлән, 2—3 ајлығында ушағын диггәтини, онун әһатәсиндә олан адамлар чәлб едир. Чаға ушағы көрәндә она өз чанланмасы илә чаваб верир. Бу дөврдә көрүнүр ушаға һәмин адамларын она мүнасибәтләри—күлүмсәмәләри, данышдырмалары вә с. тә'сир едир.

Биринчи илин икинчи јарысында ушаг өз нитги илә јашлылары тәглид едир («ба-ба-ба, нә-нә-нә» вә с.) Илин ахырында јашлыларын ајры-ајры һәрәкәтләрини тәкрар едир: кукласынын башыны дарајыр, гашыгла чајы гарышдырыр вә с.

Икинчи илиндә јашлыларын ардынча сөзләри, һәрәкәтләри тәкрар едир. Икинчи илиндә ушаг јеримәјә башларкән онун әтрафында објектләрин сајы чохалыр. Бу заман ушағын диггәтинин һәчми бөјүјүр. Ушағын фәаллығынын артмасы, әшјави һәрәкәтләрин мүрәккәбләшмәси илә әлагәдар олмагла онун диггәтинин мөһкәмлији дә артыр. Ушаг 8—10 дәгигә ејни бир ојунла мәшғул ола билир. Икинчи јашын сонунда, хүсусилә үчүнчү јашын ичиндә ушаг һәтта шүурлу сурәтдә диггәтини мүәјјән објект үзәринә јөнәлдә билир: мәсәлән, шәкил үзәринә, јашлыларын нитги үзәринә, јени

таныш олмадығы адамын үзүнә бахмаг кими психи фәалиј-јәт көстәрир.

Артан габилијјәтләрин сајәсиндә 3 јашлы ушагларын 3—4-ү бир јердә кичик груп һалында топлаша, бирләшә билирләр.

Ушағын диггәтинин дәјишкәнлији тәрбијәчинин јахындан рәһбәрлијини тәләб едир. Чаға вә көрпә ушагларын диггәтләринин өзләринә мәхсус хассәләри вардыр, онлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Чаға вә көрпәнин диггәти гысамүддәтли вә мәркәзләшмәси зәифдир. Анчаг мөһкәм олмајан, гысамүддәтли доминантлыг јарадыр, тез дә дәјишир. 12 дәгигәдә 8 дәфә ушаг өз ојунунун мөвзусуну дәјишмишдир вә с.

2. Өз диггәтләрини идарә едә билмирләр. Онларын диггәтләри гејри-ихтијари характер дашыјыр. Диггәт јени гыcыгландырычылар тәрәфиндән тез-тез чәлб едилир. Мөһкәм дејил, асан јајыныр, көчүрүлә билмир.

3. Һәчми чох кичик олур, 3 јашлы ушаға бир һекајә данышанда о, јемәјини дајандырыр. Ушаг ики чисим арасында диггәтини пајлаја билмир.

4. Ушаг кичик олдугча онун диггәти, она мүрачиәтлә дејилән сөзләрин үзәриндә аз мәркәзләшир. Сөз әввәлчә гавранылан објекти мүшајиәт едир, сонра исә күчлү синир ојанмалары јарадыр.

5. 3 јашын сонунда ушағын диггәти ојунда вә мүхтәлиф әшјави фәалијјәтдә даһа мөһкәм олур.

Беләликлә, гејд етмәк лазымдыр ки, көрпә ушағын диггәтинин инкишафы онун бүтүн идрак просесләринин инкишафына әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир көстәрир.

Көрпәлик дөврүндә ушағын һафизәсинин инкишафы онун һәјатында әһәмијјәтли дәрәчәдә рол ојнајыр. Ушаг һафизәси һаггында буржуа психологларынын өзләринә мәхсус нәзәријјәләри вардыр.

Буржуа психологлары ашағыдакы бир-биринә зидд ики нәзәријјә ирәли сүрүрләр:

1. Јаддасахлама гуја ушагларда бөјүкләрә нисбәтән чох јахшыдыр;

2. Јаддасахлама гуја ушагларда бөјүкләрә нисбәтән зәиф олур.

Буржуа алимләри ушаг һафизәсинин маһијјәтини изаһ едәркән она метафизики нөгтеји-нәзәрдән јанашырлар.

И. П. Павловун шәрти рефлексләр нәзәријјәси буржуа алимләринин елми әсаса малик олмајан бу зиддијјәтли фикирләрини алт-үст едир. И. П. Павловун шәрти рефлексләр нәзәријјәси елми сурәтдә сүбут едир ки, мәһз јаранан синир рабитәләри инсанын, о чүмләдән ушагларын һафизәләринин мадди әсасыны тәшкил едир. Һафизә әввәлләрдә јаранан синир рабитәләринин ојанмасы илә әмәлә кәлир. Бу чүр чанланма мүхтәлиф шәртләр дахилиндә әмәлә кәлә биләр. Мәсәлән, таныш чисми гаврамагла, таныма васитәсилә, сөзләри ешидәркән јарана биләр.

Н. И. Красногорски нитг сигналларынын идрак просесиндәки бөјүк әһәмијјәтини гејд едәрәк јазмышдыр ки, икинчи сигнал системи инсанын бүтүн харичи вә дахили аләмини нитг ин'икасында сахлајыр.

Инсан һафизәсинин мәзмуну: сурәт, һәрәкәт, емосионал вә мә'на һафизәсиндән ибарәтдир. Тәдгигат көстәрмишдир ки, икинчи сигнал системиндән ибарәт олан сөзләр һафизәдә мүхтәлиф рол ојнајырлар, һәрәкәт һафизәсиндә аз, емосионал вә мә'на һафизәләриндә әсас рол ојнајырлар.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, ушагларын синир системи јашлы адамларынкындан фәргләндији үчүн, һафизәләр арасында да мүәјјән фәрг мөвчуддур. Буна көрә дә көрпәлик дөврүндә ушаг һафизәсинин ашағыдакы өзүнәмәхсус хассәләри вардыр:

1. Ушагларын синир системи һәддиндән артыг пластикдир, истәнилән шәклә салына биләр. 2—3 тәкрардан сонра синир рабитәси јаранып.

2. Ушагларын синир системи јүнкүл ојанма заманы чох гејри-сабит олур. Ушаг објекти тез гаврајыр, тез дә унудур.

3. Ушагларда фәргләндиричи ләнкимә зәиф олур. Бу да охшар чисимләри чәтин фәргләндирмәклә изаһ олунур.

4. Фәргләндиричи ләнкимәнин зәиф олмасы јаддасахламанын гарышыглығындан ирәли кәлир. Бу да ејни заманда чохлу чисимләр гаврамагла әлагәдар баш верир.

5. Һафизәнин хүсусијјәтләриндән бири дә ушагларын билаваситә гаврадыгларыны јахшы јаддасахламаларыдыр. Ушагларын һафизәси конкрет сурәт характери дашыдығындан белә олур. Тәдгигат һәтта мүәјјән етмишдир ки, кичик мәктәб јашлы ушаглар тә'лим просесиндә анчаг бу заман даһа чох мүвәффәгијјәт газанырлар.

Јадда сахламаг лазымдыр ки, ушаг һафизәсинин илк формасы танымадыр. **Танымa исә, гаврајышын тәсәввүрлә ујғун кәлмәсиндән ибарәтдир**. Ушаг бөјүдүкчә сөз онун һафизәсиндә әсас рол ојнајыр. Бу сонунчуларда ушаг һафизәсинин хассәләринә аид едилә биләр.

Көһнә буржуа психолокијасы тәсдиг един ки, ушаг нәинки «механики», һәм дә гејри-ихтијари сурәтдә јадда сахлајыр вә јада салыр. Бу вәзијјәт куја бөјүк тәәссүратлылыг вә јүксәк емосионаллығын нәтичәсидир. Бу фикир, әлбәттә, гејри-елми бир фикирдир. Көһнә буржуа психолокијасы бу фикирлә ушағын ирадн сә'јини вә ихтијари һафизәсини инкар едир.

Әлбәттә, ушағын синир системи илә әлагәдар олараг о, чох асан сурәтдә мүтәәссир олур. Она емосионал сурәтдә тә'сир едән чисимләр тез из бурахыр. Белә һафизә, дүздүр, гејри-ихтијари һафизәдир. Лакин, тәчрүбә көстәрмишдир ки, ушаглар чох еркән ихтијари јаддасахлама вә јадасалма габилијјәти көстәрирләр. Бу заман һәјати һадисәләрлә әлагәдар мәсәләләр даһа бөјүк рол ојнајыр.

Бир јаш једди ајлыг Ленаја јатаркән тапшырырлар ки, сәһәр тездән јухудан ојанан кими, зәнкин дүјмәсини басыб дајәсини чағырсын. Гыз бу тәләби дәгиг јеринә јетирир.

Бабасы ики јаш сәккиз ајлыг Зәфәрә јазы масасынын јешијиндән бир нечә дәфә шоколад верир. Бабасы һәр күн ишдән кәләндә Зәфәр кәлиб ондан «сакалат» (шоколад) истәјир. О, чох тез-тез кәлиб масанын јанында дајаныр вә «сакалат вер» дејә гышгырыр. Бүтүн бу һәрәкәтләр ихтијари һафизәнин сајәсиндә едилир.

Бүтүн ирадн фәалијјәтләр кими ихтијари һафизә дә икинчи сигнал системинин әсасында јараныр. Ушаг өз һафизәсини о заман мәгсәдәујғун ишләдә биләр ки, о, ушағын һәјат тәләбатына ујғун олсун.

Бу фактларын һамысы буржуа психологларынын јухарыда шәрһ едилән фикирләрини ашкар сурәтдә тәкзиб едир.

XI ФӘСИЛ

МӘКТӘБӘГӘДӘР ДӨВРДӘ УШАҒЫН ИНКИШАФЫНЫН ПСИХОЛОЖИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

1. Мәктәбәгәдәр дөврдә ушағын инкишафынын үмуми сәчијјәси. Көрпәлик дөврүндә ушағын һәм физики, һәм дә психи инкишафы ону бағча дөврүнә һазырлајыр. Ушағын бәдән гурулушунун мөһкәмләнмәси, онун нитги мүәјјән дәрәчәдә мәнимсәмәси, диггәтинин, һиссләринин, һафизәсинин, тәфәккүрүнүн инкишафы, әшјави фәалијјәти мәнимсәмәси вә с. дикәр психи мүвәффәгијјәтләри ушағы кејфијјәтчә јүксәк олан бир инкишаф мәрһәләсинә кечмәк үчүн имкан јарадыр. Ушаг инкишафын мәктәбәгәдәр мәрһәләсинә үч јашы тамам етдикдән сонра кечир вә једди јашына гәдәр инкишафын бу мәрһәләсиндә фәалијјәт көстәрир.

Мәктәбәгәдәр јаш дөврү ушағын көрпәлик дөврүндән кејфијјәтли сурәтдә фәргләнир. Бу дөврүн тәрбијә системиндә дә кејфијјәтли тәдбирләр көрүлүр. Тәрбијә мәсәләләри илә хүсуси, али тәһсилли адамлар мәшғул олурлар. Бу дөврдә һәмин тәрбијәчиләрдән дүшүнүлмүш педагожи тә'сир системи тәтбиг етмәк тәләб олунур. Бу дөврүн хүсусијјәтләриндән бири ондан ибарәтдир ки, 3 јашындан башлајараг ушағын аилә тәрбијәсини ичтимаи тәрбијә вә ичтимаи тәрбијәсини аилә тәрбијәси әвәз етмәјә башлајыр. Јә'ни ушағын евдә алдығы аилә тәрбијәсини бағчаја кедәндән сонра ичтимаи тәрбијә әвәз едир вә әксинә. Беләликлә, бүтүн бағча јашы дөврүндә аилә тәрбијәсини ичтимаи тәрбијә—ичтимаи тәрбијәни исә аилә тәрбијәси әвәз едир.

Ушаг бу дөврдә дөвләт програмы үзрә биликләр вә вәрдишләр газаныр, ичтимаи davраныш вәрдишләри мәнимсәјир вә коллективдә јашајыр. Бу заман ушағын тә'лим-тәрбијәси илә һәр ишдән азад олунмуш тәрбијәчи (мүәллим) мәшғул олур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбәгәдәр

дөврдә јашлыларын јени тәләбләринин ичрасына ушаг һәлә һәртәрәфли һазыр олмур, һәтта ушағын синир системи дә бу тәләбләрин ичрасы үчүн лазыми дәрәчәдә тәкмилләшмәмиш олур.

Апарылан тәдгигатлар көстәрмишдир ки, бүтүн бағча јашы дөврүндә ушағын синир системи сабит бир вәзијјәтдә галмыр,бејин габығында кедән ојанмаларын мигдары ләнкимәләрин мигдарындан чох олур, синир рабитәләринин јаранмасы үчүн чохлу тәкрар тәләб олунур. 3—7 јашларында ушаглар чох күмраһ, һәјәчанлы мүвазинәтләшмәјән олурлар. Ојанманын әтраф мәркәзләрә кениш јајылмасы һадисәси давам едир.

Ојанманын јајылыб гоншу мәркәзләри тутмасы (ишғал етмәси) мәркәзләшмәни чәтинләшдирир. Бүтүн бу кими һадисәләр бағча јашлы ушағын психи хүсусијјәтләриндән һесаб олунурлар. Ојанманын јајылма һадисәсини азалтмаг вә ләнкимәнин артмасыны тә'мин етмәк мәгсәдилә тәрбијәчи мүнтәзәм сурәтдә мүәјјән тәдбирләр һәјата кечирмәлидир. Бу чүр тәрбирләрдән бири отураг (һәрәкәти аз тәләб едән) ојунлардан тез-тез истифадә етмәкдән ибарәтдир. Һәрәкәти аз тәләб едән ојунлар, бејин габығында ојанмаларын сајыны азалдар вә ојанма илә ләнкимә арасында таразлыг јарадар.

И. П. Павлов харичи аләмин һәр чүр тә'сиринә синир системинә дахил олан хүсуси гычыг кими бахырды. Павлова көрә бу гычыгларын тәкрары сајәсиндә јени ассосиасијалар јараныр. Бу јени ассосиасијалар ушағын һәјатында әһәмијјәтли рол ојнајыр. Мадди һәјат шәраити дә бу чүр гычыглардан һесаб едилир.

Ушағын психикасына тә'сир едән мадди һәјат шәраити: онун јашадығы ев, бағчадакы груп отағыдыр. Ушағын јашадығы бу јерләр елә сәлигәдә сахланмалыдыр ки, онларын өз јериндә олан бүтүн әшјалары ушагда мүсбәт һиссләр, биликләр формалашдырсын, һәрәкәтләр, вәрдишләр јаратсынлар. Ушағын јашадығы јер нә гәдәр сәлигәли олса, ушаг да о гәдәр сәлигәли олачаг вә бу сәлигәни позмаға һәтта чәсарәт етмәјәчәкдир. Сәлигәсиз јердә ушаг да сәлигә көзләмәјәчәкдир.

Ушаглар евдә валидејнләрин, бағчада тәрбијәчинин һәр чүр һәрәкәтләрини мүшаһидә едирләр. Бир нөв изләјирләр. Бу һәрәкәтләрин мәгсәдә мүвафиг олмасы ушагларда:

1. Мүәјјән мүсбәт һәрәкәтләрин јаранмасына сәбәб олур;
2. Әтраф шәраитә гаршы тәләб системи јарадыр;
3. Әхлаги анлајыш «сәлигәлилик» тәшәккүл тапыр;

4. Гијмәтләндиричи мүһакимә системи јарадыр;
5. Өзүнә тәләб вермәк үчүн илк дәфә өзүнә гијмәт вермәк әсасыны формалашдырыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг валидејнләр евләрдә вә тәрбијәчиләр бағчаларда сәлигә јаратмаға вә ушаглары һәмин сәлигәни позмамаға адәт етдирмәјә чалышмалыдырлар.

Бағчада тәтбиг едилән күндәлик режимин ушағын һәм психи, һәм дә физики һәјатында ролу сон дәрәчә бөјүкдүр. Бу режим ушағын бүтүнлүкдә психикасынын, о чүмләдән психи просесләринин, психи фәалијјәт вә хүсусијјәтләринин инкишафында вә тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Ушагларын һәрәкәтләриндә, давранышларында мөһкәм стереотипләр вә шәрти рефлексләр јараныр. Белә бир режим шәраитиндә ушаглара бир иши гуртарыр, дикәринә кечир, тәрәддүд етмир, һеч бир гајдаја гаршы шылтаглыг төрәтмир. Ушаг ојундан нөвбәтчилик вәзифәсинә, кәзмәкдән мәркәзләшмиш әмәјә тез кечә билир. Бүтүн бунлар характерин әламәтләринә чеврилә биләр вә ушағын кәләчәк мәктәб һәјатында бөјүк рол ојнајыр.

Бағчада ушаглар режимдән әлавә бир сыра гајдалары да мәнимсәјирләр. Бу гајдалары мәнимсәмәклә ушагларда бир сыра сәһијјә, мәишәт вәрдишләри, мүсбәт адәтләр, әхлаги кејфијјәтләр тәшәккүл тапыр. Бу гајдалар әсас е'тибарилә ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Ушаг јатаг отағында аста-аста данышмалы, чарпајынын үстүндә палтарла отурмамалыдыр;
2. Јатанда чыхарылан үст палтарларыны сәлигә илә гатлајыб, стулун сөјкәнәчәјинин үстүнә јығмалы;
3. Ајаггабыны чыхарыб стулун гаршысына гојмалы;
4. Сојунуб јатаға кирдикдән сонра данышмамалы;
5. Јолдашлар јатан заман отагда кәзмәмәли;
6. Јатагда сағ тәрәф үстүндә узанмалы;
7. Дөшәмәнин үстүндә ајагјалын кәзмәмәли;
8. Јухудан дурандан сонра јатаг шејләрини сәлигә илә дүзәлтмәли, халчаны гатламалы, стулу көтүрмәли;
9. Јатаг шејләрини јығышдырдыгдан сонра кедиб јујунмалы;
10. Отағын һавасыны дәјишдирмәк үчүн пәнчәрәләри ачмалы вә саирә.

Бүтүн бу вә бунун кими гајдалары ушаглара мәнимсәтмәк ишиндә тәрбијәчиләр ушаглара һәм јардым етмәли, һәм өјрәтмәли, һәм дә мүнтәзәм вә чидди нәзарәт етмәлидирләр. Мөһкәм нәзарәт системинин, адәтләрин јаранмасы үчүн әсас шәртләрдән һесаб олунурлар.

Нәзәри чәлб едән педагожи амилләрдән бири дә ушағын јолдашларындан шикајәт етмәси мәсәләсидир. Бу шикајәтләр өз характери е'тибарилә һәм гәрәзсиз олур, һәм дә фәал ушаглар тәрәфиндән едилир. Ушаглар, мәсәлән, белә шикајәт едирләр: «Рафиг бағчада әлини ағача вурду», «Севил сол тәрәфи үстдә узанды», «Габил дөшәмәнин үстүндә ајагјалын дајанды» вә с. Бу шикајәтләр һәм суал, һәм дә һејрәт формасында верилир. Шикајәт едән ушаглар тәрбијәчинин бу шикајәтләрә мүнасибәтини көзләјирләр.

Беләликлә, гајдаларын позулмасы илә әлагәдар едилән шикајәтләр көстәрир ки:

1. Ушаглар бу гајдалары фәал мәнимсәјирләр;

2. Бу фәаллыг мә'лум гајданын јохланмасы, мөһкәмләнмәси, дәјишдирилмәсинә доғру јөнәлир, ушаглар бир сыра әхлаг гајдаларыны да бу дөврдә мәнимсәјирләр;

3. Гајданы позмаг һаллары әввәлчә башгасында, сонра исә ушағын өзүндә мүшаһидә олунур;

4. Гајданы мүнтәзәм сурәтдә јеринә јетирмәк ушагларда адәт шәклинә кечир;

5. Ушаға һәмишә ејни тәләб вердикдә онда гајдалара гаршы мүәјјән тәләбат әмәлә кәлир;

6. Шикајәтин характери ушағын мәдәнијјәтинин, јашынын артмасы илә дәјишир.

Бу гајдалары тәкрар етдикчә ушагларын һәрәкәтләриндә мөһкәм стереотип јараныр. Ушагларын бу дөврдә психи хүсусијјәтини нәзәрә алараг онларла сәмими вә мәдәни сөһбәт етмәк онларын тәрбијәсинә бөјүк мүсбәт тә'сир көстәрир.

2. **Бағча јашлы ушағын физики инкишафы.** Ушаг дүнјаја кәләндән сонра о, һәм психи, һәм дә физики чәһәтдән инкишар етмәјә башлајыр. Ушаг дүнјаја кәләндән сонра онун бүтүн бәдәни, о чүмләдән бејни сүр'әтлә инкишаф едир. Әкәр јашлы адамын бејнинин чәкиси орта һесабла 1,4 кг-а бәрабәр олурса, дүнјаја кәлән ушағын бејнинин илк чәкиси 360—370 грама бәрабәр олур.

Ушаг дүнјаја кәлдикдән сонра онун бејни мүхтәлиф истигамәтләрдә инкишаф едир. Бејнин чәкиси артыр. Биринчи јашын сонуна бејнин чәкиси 2 дәфә (780—800 г.) артыр. Бу дөврдә ушағын бејнинин чәкиси ајда 30 г. артыр. Ушаг 3 јашына чатанда онун бејнинин чәкиси 1100—1200 г-а чатыр. 3 јашындан сонра бејнинин артма сүр'әти азалыр. Једди јашлы ушағын бејнинин чәкиси 1250 г-а бәрабәр олур. Демәк, 4 илдә чәмиси 50 г-а гәдәр артыр. Доггуз јашлы ушағын бејнинин чәкиси 1300 г, 15 јашлы ушағын бејнинин чәкиси исә

1350 г-а бәрабәр олур. Ушағын бејнинин чәкиси анчаг 21 јашында јашлы адамларын бејнинин чәкисинә бәрабәр олур.

Ушағын физики инкишафынын сүр'әтини даһа бир мүгајисә илә көстәрмәк олар. Бу да ондан ибарәтдир ки, бөјүкләрин бејнинин чәкиси бәдәнин ағырлығынын гырхда бир һиссәсинә бәрабәр олурса, јени доғулан ушағын бејнинин чәкиси ағырлығынын сәккиздә бирини тәшкил едир.

Ушағын бәдәнинин инкишафы онун бејнинин инкишафындан һеч дә кери галмыр. Ушаг һәјатынын икинчи вә үчүнчү илиндә көзә чарпачаг дәрәчәдә бөјүјүр. Ики ил ичәрисиндә ушаг 20 см. бојуну, 4—4,5 кг. чәкисини артырыр. Мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, ушағын һәјатында баш верән дәјишмә 3 јашына нисбәтән 2 јашында даһа сәмәрәли олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, үч јашлы ушағын чәкиси орта һесабла 14,2—14,6 кг-а гәдәр олур; ушағын боју исә 93—94 см-ә чатыр. Ушағын ојаггалма вахты чохалыр. Бу дөврдә ушаг анчаг 12, 15—13 саат јатыр (бир јашында 14—18 саата гәдәр јатыр). Ушағын бу ојаг галан дөврүнү јашлы адамлар онунла ојунла вә мүхтәлиф үнсијјәтдә олмагла кечирирләр.

Үч јашлы ушағын бәдән гурулушу ондан кичик ушагларын бәдән гурулушундан хејли дәрәчәдә фәргләнир. Үч јашлы ушағын башы о гәдәр бөјүк олмур, гычлары узаныр, көвдәси исә гысалыр. Алты јашлы ушагларда бу дәјишиклик даһа артыг көзә чарпыр.

Бағча јашы дөврүнүн сонуна гәдәр ушағын скелетинин сүмүкләри мөһкәмләнир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, ушагларын бәдәнләри там мә'насилә мөһкәмләнмишдир. Бу јашда ушагларын бәдәнләри һәлә чох мөһкәм олмур. Она көрә дә һәкимләр тәрбијәчиләрдән, валидејнләрдән, мүәллимләрдән тәләб едирләр ки, онлар ушагларын дурушларына, отурмаларына һәмишә нәзарәт етсинләр. Ушагларын јумшаг түк дөшәк үстүндә јатмасына да јол вермәк олмаз, чүнки белә јатыш бәдән гурулушунда дүзкүн олмајан вәзијјәтин јаранмасына сәбәб олур, фәгәрә сүтунунун әјри вәзијјәтә дүшмәси үчүн шәраит јарадыр.

Ушаг физики чәһәтдән инкишаф етдикчә онун үрәјинин ишләмәси дә нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә дәјишир. Ики јашлы ушағын нәбзи дәгигәдә 120 дәфә вурур. Једди јашлы ушағын нәбзи—90, јашлы адамынкы исә, орта һесабла 72 дәфә вурур. Ушглар көрпәлик дөврүндә даһа тез-тез нәфәс алырлар. Чүнки онларын чијәрләринин һава тутуму һәчми нисбәтән кичикдир. Она көрә ушаг һәм тез-тез нәфәс алыр, һәм дә бу нәфәс сәтһи вә гејри-бәрабәр олур.

Кичик бағча јашлы ушағын бојунун артма сүр'әти бир гәдәр зәифләјир: бу јашда ушағын боју 95—100 см олур, чәкиси 15,5—16 кг-а чатыр. Јени доғулмуш ушағын үрәјинин чәкиси 20 г. олур, бу да бүтүн бәдәнин 0,06 фаизини тәшкил едир. Ики јаша јахын бу чәки 3 дәфә артыр. Үрәјин иши дә дәјишир. Јени доғулмуш ушағын үрәјинин дөјүнтүсү 120—140-а бәрабәр олдуғу һалда, дөрд јашлы ушагда үрәк дөјүнтүсү 90—120 дәфә олур, једди јашлы ушағын үрәји дәгигәдә 75—100 дәфә вурур. Нәфәс алманын дәринлији, тезлији вә ритми дәјишир. Әкәр јени доғулмуш ушаг дәгигәдә 50—60 дәфә нәфәс алырса, бир јашлы ушаг 35, үч јашлы ушаг—28, једди јашлы ушаг 22—24 дәфә нәфәс алыр. Бир јашындан 4 јашына гәдәр ушаглар нәфәс аларкән вә нәфәси бурахаркән һаванын һәчми 1,5 дәфә артыр.

Орта бағча јашлы (4-дән 6 јаша ғәдәр) ушаг өз бојуну 98 см-дән 112 см-ә гәдәр узадыр, јә'ни ики ил әрзиндә ушағын боју тәгрибән 14 см узаныр. Беш јашында ушағын чәкиси 18—19 кг-а, 6 јашында исә 20—21 кг-а бәрабәр олур.

Бөјүк бағча јашлы (6—7 јашында) ушагларын боју хејли дәрәчәдә артыр. Једди ашлы ушагларын боју орта һесабла 113—115 см-ә бәрабәр олур. 5-дән 7 јаша гәдәр, 2 илдә ушағын боју 15 см узаныр. Алты, једди јашлы ушағын орта һесабла чәкиси 21—22 кг. олур. Беш јашындан једди јаша гәдәр бу чәки 2,1—2,2 кг, алты јашдан једди јаша гәдәр—1,7—1,8 кг. артыр.

Бөјүк бағча јашлы ушагда скелетин, ири вә хырда дамарларын мөһкәмләнмәси давам едир. Бу сон дәјишиклик ушағын бејнинин инкишафы илә сых сурәтдә бағлыдыр. Ушағын синир фәалијјәти тәкмилләшир, ушаг өз һәрәкәтләрини идарә етмәјә башлајыр.

XII ФӘСИЛ

БАҒЧА ДӨВРҮНДӘ ОЈУНУН ТӘШӘККҮЛҮ ВӘ ОНУН ӘСАС ФӘАЛИЈЈӘТ КИМИ ИНКИШАФЫ

1. Ојун фәалијјәтинин үмуми сәчијјәси. Јухарыда дејилдији кими, көрпәлик дөврүндә роллу ојунларын үнсүрләри мејдана кәлир вә инкишаф етмәјә башлајыр. Роллу ојунда ушаглар јашлы адамларла биркә јашајыша олан өз чәһдләрини тә'мин едирләр вә хүсуси ојун формасында јашлы адамларла олан гаршылыглы мүнасибәтләри вә әмәк фәалијјәтиләрини јенидән һасил едирләр.

Мәктәбәгәдәр јаш дөврүндә ојун әсас фәалијјәт нөвү олур. Лакин ојун она көрә әсас фәалијјәт нөвү олмур ки, мүасир ушаг, бир гајда олараг, өзүнүн әксәр вахтыны мараглы ојунларда кечирир—она көрә әсас фәалијјәт олур ки, ојун ушағын психикасында кејфијјәтли дәјишиклик јарадыр.

Ушаг чисимләрлә манипулјасија едәркән вә ја јашлыларын она көстәрдији һәрәкәти едәркән (хүсусилә бу һәрәкәтләр ојунчагларла ичра едиләрсә) тез-тез дејирләр ки, ушаг ојнајыр. Лакин һәгиги ојун фәалијјәти анчаг о заман олур ки, бир һәрәкәт ады алтында башгасыны, бир чисим ады алтында—башгасыны дүшүнсүн. Ојун фәалијјәти ишарә (символик) характер дашыјыр. Мәһз ојунда ушаг шүурунун формалашан ишарә функсијасы ән парлаг шәкилдә бүрузә верир. Ојунда онун тәзаһүрү өзүнүн хүсусијјәтинә маликдир. Чисимләрин ојун әвәзедичиләри чисимләрлә харичи аләми тәсвир едән шәкилләрдә олдуғундан әһәмијјәтли дәрәчәдә аз охшарлыға малик олурлар. Лакин ојун әвәзедичиләри, әвәзедилән чисимләрлә һәрәкәт едилә билән имканы вермәлидир. Она көрә сечилмиш әвәзедичијә өз адыны верәркән вә она мүәјјән хассә аид едәркән, ушаг һәм дә әвәзедичи чисмин бир нечә хассәсини нәзәрдә тутур. Әвәзедичи чисми сечән заман ушаг чисимләрин реал әлагәләрини нәзәрә

алыр. О, там һазыр шәкилдә разылашыр ки, мәсәлән, јарым кибрит чөпү-балача ушаг, бүтөвү исә—онун анасы, кибрит гутусу—балача ушаг үчүн јатачагдыр. Лакин ушаг һеч вахт гутуну кичик ушаг, кибрит чөпүнү исә јатачаг кими гәбул етмир. «Белә олмур»,—дејә ади реаксија верир.

Ојун фәалијјәтиндә бағча јашлы ушаг тәкчә чисимләри дәјишмир, һәм дә өз үзәринә бу вә ја дикәр бир рол көтүрүр вә һәмин рола ујғун оларағ һәрәкәт едир. Ушаг үзәринә ат вә ја горхулу вәһши һејван ролу көтүрә дә биләр, анчаг һәр шејдән әввәл, јашлыларын ролуну: ана, тәрбијәчи, сүрүчү, тәјјарәчи ролуну үзәринә көтүрүр. Ојунда ушаға илк дәфә оларағ инсанлар арасында әмәк фәалијјәти просесиндә мөвчуд олан мүнасибәтләр, онларын һүгуглары вә вәзифәләри ајдынлашмыш олур.

Әтраф адамлара мүнасибәт үзрә вәзифәләр ондан ибарәт олур ки, ушаг үзәринә көтүрдүјү ролдан чыхыш едәрәк ичра етмәји һисс едир. Башга ушаглар көзләјирләр вә тәләб едирләр ки, о өз үзәринә көтүрдүјү ролу дүзкүн јеринә јетирсин. Алычы ролуну ичра едән заман, ушаг, мәсәлән, баша дүшүр ки, алдығы шејин пулуну вермәдән кедә билмәз. Һәкимин ролу ону сәбирли, һәм дә хәстәјә тәләбкар олмағы тәләб едир вә с. Вәзифәсини ичра едәркән, ушаг башга роллары ојнајан ушаглара көрә һүгуг алыр. Мәсәлән, алычы елә бир һүгуг газаныр ки, ојунчаг дүканында олан истәнилән ојунчағы она версинләр, башга алычыларла нечә рәфтар едилирсә, онунла да елә рәфтар едилмәси һүгугуна маликдир. Һәким өз ишчиләринә һөрмәт вә инам бәсләмәси һүгугуна, хәстәләрин онун көстәришини јеринә јетирмәси һүгугуна маликдир.

Мәзмунлу ојунда рол ондан ибарәтдир ки, рола аид едилән вәзифәләр ичра едилсин вә ојунун дикәр иштиракчыларына аид һүгуг һәјата кечирилсин.

2. **Сүжет вә ојунун мәзмуну.** Роллу ојунда ушаглар мүхтәлиф чәһәтләрә малик олан харичи керчәклији экс етдирирләр. Онлар аилә һәјатындан, әмәк фәалијјәтләриндән, јашлыларын әмәк просесиндәки гаршылыглы мүнасибәтләриндән сәһнәләр, дөврүн һадисәләрини (космик учушу, арктикаја експедисијасыны) экс етдирирләр вә с. Керчәклијин ушаг ојунларында экс етдирилмәси роллу ојунун сүжети олур. Ушагларын үз-үзә қалдиқлари харичи керчәклијин сферасы кениш олдугча, ојунларын сүжети дә о гәдәр кениш вә мүхтәлиф олур Она көрә дә кичик бағча јашлы ушағын ојунунун сүжети тәбии оларағ мәһдуд сајда олур, бөјүк бағча јашлы ушагларын ојунларынын сүжети һәддиндән артыг мүхтәлиф олур. Беш-алты јашлы ушаглар тәкчә кичик сүжетли ојунларла мәшғул олмурлар, онлар колхоз, көрпү, тикмәк, ев гурмаг, көјә космик кәми бурахмаг кими мүрәккәб сүжетли ојунлар да ојнајырлар.

Сүжетләрин мүхтәлифлијинин артмасы илә јанашы; ојунларын мүддәти дә узаныр. Мәсәлән, 3—4 јашлы ушагларын ојунларынын мүддәти 10—15 дәгигә олур, 4—5 јашлы ушагларынкы 40—50 дәгигәјә чатыр, јухары јашлы бағча ушагларын ојуну исә бир нечә саата, һәтта бир нечә күнә гәдәр узана биләр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәр јаш дөврүнә хас олан бир чәһәт варса, о да ејни бир сүжет дахилиндә керчәклијин мүхтәлиф чәһәтләрини јенидән һасил етмәкдир. Ушаглар истәнилән јашда охшар ојунлар ојнајырлар, лакин онлар бу ојунлары мүхтәлиф мәзмунда ојнајырлар.

Бир гајда илә, сүжет һәлә ојуну там шәкилдә сәчијјәләндирә билмәз. Сүжетлә бир сырада роллу ојунун мәзмунуну фәргләндирмәк лазымдыр. Ојунун мәзмуну ондан ибарәтдир ки, ушаг јашлыларын фәалијјәтләринин әсас аныны сечир. Мүхтәлиф јаш групунун ушаглары ејни бир мәзмуна малик олан ојуна мүхтәлиф мәзмун дахил едир. Мәсәлән, кичик бағча јашлы ушаглар јашлыларын реал һәрәкәтләрини јенидән һасил едәрәк, ејни бир чисимлә, ејни һәрәкәтләри дәфәләрлә тәкрар едир. Јашлы адамларын чисимләрлә олан реал һәрәкәтләрини јенидән һасил етмәк кичик мәктәбәгәдәр јашлы ушағын ојунунун әсас мәзмунуну тәшкил едир. Чөрәк јемәк ојунунда ушаг, мәсәлән, чөрәк доғрајыр, шорба биширир, габлары јујур, бу заман ејни бир һәрәкәти дәфәләрлә тәкрар едир. Лакин доғранмыш чөрәк столун үстүнә гојулуб куклаја верилмир, биширилән шорба бошгаблара чәкилмир, габ-гачаглар тәмиз олса да јенә јујулур. Бурада ојунун мәзмуну анчаг чисимләрә аид едилир.

Ојунун ролу кими, ојунун мәзмуну да, тез-тез кичик мәктәбәгәдәр јашлы ушаглар тәрәфиндән планлашдырылмыр, онун әлинә һансы бир чисмин дүшмәси илә әлагәдар оларағ баш верир. Мәсәлән, әкәр ушағын әлиндә трубка варса—о, шәфгәт бачысыдыр. Ушаглар арасында әсас мүбаһисәләр о чисимләр үстүндә кедир ки, онларла һәрәкәтләр ичра олунур. Она көрә чох тез-тез белә олур ки, машында ики «сүрүчү» кедир, хәстәјә бир нечә «һәким» бахыр, хөрәји бир нечә «ана» һазырлајыр. Бу заман ролларын тез-тез дәјишмәси, бир чисимдән дикәринә кечмәклә әлагәдар баш верир.

Кичик бағча јашлы ушаг ојунда чох мәһдуд, сүжетләрин

дар даирәсиндә мүнасибәти бәрпа едир. Бир гајда кими, бу ојунлар, ушагларын өзләринин билаваситә тәҹрүбәләри илә әлагәдар олур. Сонралар инсанларын мүнасибәтләринин бәрпа едилмәси ојунда әсас ан олур. Мәсәлән, орта бағча јашлы ушагларда мүнасибәтләрин бәрпасы ашағыдакы гајда илә апарылыр: ушаг тәрәфиндән едилән һәрәкәтләр сонсуз олараг тәкрар едилмир, бир һәрәкәт дикәрини әвәз едир. Бу заман һәрәкәтләр башга һәрәкәтләрин хатиринә едилмир, көтүрүлмүш рола ујғун олараг башга адама мүәјјән мүнасибәти ифадә етмәк үчүн едилир. Бу мүнасибәтләр мүәјјән рол олан, кукла илә дә едилә биләр. Мәсәлән, әкәр орта бағча јашлы ушаг хөрәк јемәк ојуну ојнајырса, о, чөрәји доғрајыр вә столун үстүнә гојур. Ушаглары тәмсил едән куклалара шорба јемәји тәклиф едир, тәрбијәчи вә ја дајә ролуну үзәринә көтүрән ушаг, бүтүн «ушагларын» шорбанын һамысыны јемәјинә, јемәк заманы бир-бири илә данышмаларына нәзарәт едир. Орта бағча јашлы ушагларын етдикләри һәрәкәтләр, кичик бағча јашлы ушагларынкына нисбәтән даһа кениш олур. Орта бағча јашлы ушагларын сүжетли ојунларында әсас мәзмун инсанлар арасында мүнасибәтдән ибарәт олур.

Бөјүк бир отагда једди ушаг ојнајыр. Борја — говшаг рәисидир. Онун гырмызы фуражкасы вардыр. Әлиндә узун ағача бирләшдирилмиш ағач даирә вардыр. О, кичик бир јердә өзүнү стулларла дөврәјә алмыш вә изаһ едир: «Бу рәисин јашадығы говшагдыр».

Толја, Едик, Лүсја вә Лена — сәрнишиндирләр. Онлар кичик стуллары бир-биринин ардынча гојуб үстүндә отурмушлар.

Лена: «Биз машинистсиз дә кедәҹәјик? Мән машинист олаҹағам». Кечиб габагда отурур вә паровоз кими фысылдајыр.

Галја—буфет сатычысыдыр. Кичик столун әтрафыны кичик стулларла дөврәјә алыб буфет дүзәлтмишдир. Кичик столун үстүнә бир гуту гојмуш вә ичинә пулу әвәз едән кағыз парчалары јығмышдыр. Онун јанында ағ кағыз үзәринә јарым печенијә гојулмушдур. Үзүнү ушаглара тутуб дејир: «Бахын, мәним нә зәнкин буфетим вар?».

Вера: «Мән билет сатаҹағам. Ој, бу нечә адланыр?». Експеримент апаран: «кассир». Вера: «Һә, һә, кассир. Мәнә кағыз верин». Кағыз алыр вә ону кичик һиссәләр алмаг үчүн парчалајыр. Даһа бөјүјүнү кәнара гојур: «Бунлар билетләрдир, бунлар исә, хырда гајтармаг үчүн пуллардыр».

Борја Ленаја јахынлашыр вә дејир: «Мән бу даирәни

сәнә верән кими, сән о саат машыны сүрүб кедирсән». Лена фысылдајыр. Сәрнишинләр јерләриндә отурмушлар.

Бирдән Борја күләрәк дејир: «Сәрнишинләр билетсиз отурмушлар, гатарын исә артыг кетмәк вахтыдыр»

Сәрнишинләр кассаја доғру гачышырлар, орада исә Вера отуруб көзләјир. Онлар Верaја кағыз узадырлар, Вера онун әвәзиндә билет верир. Сәрнишинләр билети алдыгдан сонра гачыб өз јерләрини тутурлар. Борја Ленаја јахынлашыр вә даирәни она верир. Лена фысылдајыр, гатар јола дүшүр.

Галја: «Нә заман буфетдән шеј алмаға кәләҹәкләр?».

Борја: «Мән артыг кәлә биләрәм. Гатар кетди, мән азадам». Буфетә кәлир вә «бир печенијә» истәјир. Галја она бир парча печенија верир вә тәләб едир: «Бәс пул?». Борја експеримент апаранын јанына гачыр, бир парча кағыз алараг гајыдыр вә печенија алыр. Мәмнунијјәтлә ону јејир... (Д. Б. Елконинин материалларындан).

Ојунда инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин кениш верилмәси ушағы мүәјјән гајдалара табе олмағы өјрәдир. Ојун васитәсилә јашлыларын ичтимаи һәјаты илә таныш олараг, ушаглар инсанларын ичтимаи функсијаларыны вә онларын араларындакы әлагәләр ганунуну даһа чох анламаға башлајырлар.

Бөјүк мәктәбәгәдәр јашлы ушагларда роллу ојунларын мәзмуну, өз үзәрләринә көтүрүлән ролларда ирәли кәлән гајдалара табе олурлар. Ојунда ичтимаи davраныш гајдаларыны иҹра едәркән, ушаглар диггәтләрини «олан» шејин үзәринә јөнәлдирләр. Она көрә ушаглар нә олур, нә олмур, үзәриндә мүбаһисә едирләр: «Аналар белә етмирләр!»; «Һәким хәстә илә мәкәр бу ҹүр рәфтар едир?» вә с.

Бу гајда илә, роллу ојунларын сүжет вә мәзмунларынын инкишафы, ушағын ону әһатә едән јашлыларын һәјатына даһа да дәриндән дахил олмасыны екс етдирир.

3. Ојун вәзијјәтиндә ушагларын реал гаршылыглы мүнасибәтләри.

Ојунда ики нөв гаршылыглы әлагә мөвҹуддур. Онлардан бири — ојун, дикәри — реал әлагәләрдир. Ојунла бағлы олан гаршылыглы мүнасибәт сүжет вә рол үзрә мүнасибәтләри екс етдирир. Мәсәлән, әкәр ушаг өз үзәринә Карабас-Барабасын ролуну көтүрмүшдүрсә, онда о, А. Толстојун «Буратинанын сәркүзәштләри вә ја гызыл ачар» әсәриндә башга адамларын ролларыны үзәринә көтүрмүш ушаглара гаршы, сүжетә ујғун олараг, бөјүк бир гәзәблә рәфтар едәҹәкдир.

Реал гаршылыглы мүнасибәт—ушагларда үмуми иши ичра едән јолдаш, партнјор кими мөвчуд олан гаршылыглы мүнасибәтдир. Онлар сүжет, ролларын бөлүшдүрүлмәси барәдә разылыға кәлирләр, ојунун кедишиндә баш верән мәсәләләри вә наразылыглары мүзакирә едирләр. Ојун фәалиjјәтиндә ушагларын үнсијјәтләринин мүәјјән формасы мејдана чыхыр. Ојун ушагдан тәшәббүскарлыг, үнсијјәтлилик, үнсијјәти јаратмаг вә давам етдирмәк үчүн, өз һәрәкәтләрини јашыдларынын һәрәкәтләри илә ујғунлашдырмаг габилијјәти кими кејфијјәтләр тәләб едир.

Үнсијјәтин елементләри ушагларын һәлә кениш сүжетли ојуну ојнамағы бачармадан чох әввәл тәзаһүр едир, онлар фәрди сурәтдә, һәр кәс өз-өзүнә ојнајыр. Адәтән бу дөврдә ушағын ојунунун инкишафы өзүнүн хүсуси һәрәкәтләри үзәриндә чәмләшир вә башга ушагларын һәрәкәтләринә аз диггәт верир. Лакин мүәјјән вахтларда, өзүнүн хүсуси ојунундан дојан заман ушаг башга ушагларын нечә ојнамаларына бахмаға башлајыр. Јашлыларын ојунуна олан мараг мәһз мүәјјән гаршылыглы мүнасибәт јаранмасы тәшәббүсүнә кәтириб чыхарыр. Гаршылыглы мүнасибәтин илк тәзаһүр формасы ушағын дикәр ушаға јахынлашмасы чәһдиндә, онунла бир јердә ојнамагда, өзүнүн ојуну үчүн әһатә етдији јерин бир һиссәсини она вермәкдә, бир-биринә нәзәр салдыгда чәсарәтсиз күлүмсәмәсиндә тәзаһүр едир. Бу чүр јүнкүл әлагәләр һәлә ојунун өзүнүн маһијјәтини дәјишмир—ушагларын һәр бири өз-өзүнә, тәкбашына ојнајыр вә «мәсафә интизамына» риајәт едир.

Сонракы мәрһәләдә (үч-дөрд јашында) ушаг өз јашыдлары илә даһа сәмәрәли үнсијјәт сахламаға башлајыр. Мүнасибәт јаратмаг үчүн, ушаг биркә фәалијјәт көстәрмәк үчүн, фәал сурәтдә сәбәб ахтарыр. Бу һалда үнсијјәтин мүддәти, чисимләри ојунда тәтбиг етмәни мәнимсәмәсиндән, ојун һаггында фикир јаратмаг вә һәјата кечирмәк бачарығындан асылыдыр.

Ојунчагларла ән садә һәрәкәтләрин ичрасы дөврүндә (ипә бағлы машыны чәкәндә, кичик ведрәдән гуму бошалданда), ушағын јашыдлары илә гаршылыглы әлагәси гысамүддәтли характер дашыјыр. Ојунун мәзмуну мөһкәм үнсијјәт үчүн һәлә әсас вермир. Бу мәрһәләдә ушаглар ојунчагларыны дәјишә биләрләр, бир-биринә көмәк едә биләрләр, бири чеврилмиш машыны дүзәлтмәк үчүн башгасынын көмәјинә кәлә биләр, о бири ушаг бунун көмәјини хејирхаһлыгла гәбул едир.

Ојун бачарығынын вә ојун фикринин мүрәккәбләшмәсилә ушаглар даһа узунмүддәтли үнсијјәтә кирмәјә башлајырлар. Ојунун өзү буну тәләб едир вә буна шәраит јарадыр. Јашлы адамларын һәјатына даһа дәриндән дахил олмагла ушаг мүәјјән едир ки, бу һәјат чәмијјәтдә, башга адамларын гаршылыглы мүнасибәтиндә даима чәрәјан едир. Ана ата илә сөһбәт едир, аиләјә хөрәк верир, столун архасында ушагларын давранышларына нәзарәт едир. Сатычы алычылара хидмәт едир. Һәким хәстәләри мүаличә едир, шәфгәт бачысы она көмәк көстәрир вә с. Ојунда јашлы адамларын гаршылыглы мүнасибәтләрини јенидән һасил етмәк чәһди о јерә кәтириб чыхарыр ки, ушаг онунла бир јердә ојнајана ојунчаға еһтијач һисс едир. Бурадан, өзүнә бир нечә рол дахил едән ојуну бир јердә тәшкил етмәк үчүн, башга ушагларла разылыға кәлмәк зәруријјәти мејдана чыхыр.

Биркә ојунда ушаглар үнсијјәт дилини өјрәнирләр, өз һәрәкәтләрини башгасынын һәрәкәтләри илә разылашдырмағы өјрәнирләр, гаршылыглы анлашма вә гаршылыглы јардым етмәји өјрәнирләр.

Биркә ојунда ушагларын бирләшмәси кәләчәкдә ојунларын мәзмунларынын зәнкинләшмәсинә вә мүрәккәбләшмәсинә јардым едир. Һәр бир ушағын тәчрүбәси мәһдуддур. О, јашлы адамларын ичра етдикләри һәрәкәтләрин нисбәтән дар даирәсилә танышдыр. Ојунда тәчрүбә мүбадиләси баш верир. Ушаглар бир-бириндән биликләр, өјрәнирләр, јашлы адамлара јардым үчүн мүрачиәт едирләр. Нәтичәдә ојун чох мараглы вә чох формалы олур. Ојунларын мәзмунларынын мүрәккәбләшмәси, өз нөвбәсиндә реал гаршылыглы мүнасибәтин мүрәккәбләшмәсинә ојунун иштиракчыларынын чохалмасына, онларын һәрәкәтләринин даһа дәгиг разылашдырылмасы зәруријјәтинә кәтириб чыхарыр.

Ушагларын реал гаршылыглы мүнасибәтләри, ушаглар анчаг өз араларында разылыға кәләндә заман ојунун сәбәбинә мејдана кәлә биләр, анчаг кизли шәкилдә вә ојунун өзүнүн кедишиндә чәрәјан едә биләр. Ојунун сәбәбилә баш верән реал гаршылыглы мүнасибәтләр сонралар тез-тез ојунун мәзмуну илә мүәјјән едилән гаршылыглы мүнасибәтә көчүрүлүр. Белә һалда сүжет мүнасибәти форма олур, бурада да реал гаршылыглы мүнасибәтләр тәзаһүр едир.

Ушаглар арасында реал гаршылыглы мүнасибәт јүнкүл сүжет мүнасибәти илә ујғун кәлә биләр. Мәсәлән, тәјјарә ојуну тәшәббүсчүсү вә низамлајычысы бу ојуну тәклиф едир, өзү дә низамлајычы олур. Бу һалда ојунун тәшәббүскары

ојунун өзүндә ролун ганунуна көрә башга ушаглара рәһбәрлик етмәк имканы алыр.

Ушаглар арасында реал гаршылыглы мүнасибәтләр јүнкүл сүжет мүнасибәтләринә ујғун кәлмәјә дә биләр. Мәсәлән, ојунун тәшәббүскары вә үзәринә табе олан роллардан бирини көтүрүр (о там ескадриљанын тәјјарәләриндән бирини тәсәввүр едир) вә низамлајычы ролуну ичра едән ушаға табе олур.

Ојунда олан гаршылыглы мүнасибәт, һәгиги (реал) гаршылыглы мүнасибәтлә мүрәккәбләшә биләр вә бу шәртлә ки, ојунун тәшәббүскары үзәринә табе олан рол көтүрүр, лакин реал сурәтдә ојуна рәһбәрлик етмәји давам етдирир.

Кениш сүжет фикри јаратмаг бачарығынын инкишафы илә, биркә фәалијјәти планлашдыран ушаг ојнајанлар арасында мөвге тутмаг, онларла әлагә јаратмаг, ојнајанларын арзуларыны баша дүшмәк вә өзүнүн хүсуси арзу вә имканларыны онларла ујғунлашдырмаг зәруријјәтинә јахынлашыр. Бу заман һәр бир ушаг ојунун үмуми вәзијјәтинә вә һәмин груп ушагларынын тәркибинә ујғун олараг өзүнү апармағы өјрәнир. Ојуна дахил олан заман ушаглар артыг фәрди хүсусијјәтләрини бүрузә верирләр. Бири тәләбкар сурәтдә гышгырыр: «Башчы мән олачағам! Мән!». Ушагларын бир һиссәси бу истәји сакит гәбул едир. Лакин беләси дә тапыла биләр ки, «мә'лумата ујғун олараг дүзәлмир. Белә һалда мүнагишә баш верир. Ролларын бөлүшдүрүлмәсиндән наразы олан ушаг, ојунда иштирак етмәкдән гәти имтина едә биләр: «Сизинлә ојнамајачағам. Вәссәлам!». Лакин о иддиа едәни биринчи јерә сыхышдыра биләр: «Һә, һамыныз бура кәлин! Мән команда верәчәјәм!».

Ушаглар өз араларында разылыға кәлә билмәсәләр, ојун дағылыр. Ојуна олан мараг, ојунда иштирак етмәк арзусу о јерә кәтириб чыхарыр ки, ушаглар бир-биринә күзәштә кедирләр.

4. УШАҒЫН ПСИХИ ИНКИШАФЫНДА ОЈУНУН РОЛУ

Ојун фәалијјәтиндә ушағын психи кејфијјәтләри вә шәхси хүсусијјәтләри ән сәмәрәли сурәтдә формалашырлар. Ојунда сонралар мүстәгил әһәмијјәт кәсб едән, башга фәалијјәт нөвләри дә чәмләшир.

Ојун фәалијјәти психи просесләрин ирадилијинин формалашмасына тә'сир көстәрир. Мәсәлән, ојун просесиндә ушагларда ихтијари диггәт вә ихтијари һафизә инкишаф етмәјә башлајыр. Ушаглар ојун шәраитиндә, лаборатор шәраитиндәки тәчрүбәдә олдуғундан даһа јахшы диггәтини мәркәзләшдирир вә чох мә'лумат јадда сахлајырлар. Шүурлу мәгсәд (диггәти топламаг, јаддасахламаг вә хатырламаг) ушаг үчүн ојунда, һәр шејдән әввәл, һәр шејдән асан сечилир. Ојун шәраитинин өзү ушагдан ојун вәзијјәтинә дахил едилән, чисимләр үзәриндә, ојун һәрәкәтләринин мәзмуну вә сүжети үзәриндә диггәтини мәркәзләшдирмәји тәләб едир. Гаршыдакы ојун вәзијјәтинә диггәтли олмаг ушагдан тәләб едилмирсә, ушаг диггәтли олмаг истәмирсә, ојунун вәзијјәти јадда сахланмырса, онда о, садәчә олараг јашыдлар тәрәфиндән арадан галдырылыр. Емосионал һәвәсләнмәдә үнсијјәт тәләбаты, ушағы мәгсәдәјөнәлән мәркәзләшмәјә вә јаддасахламаја мәчбур едир.

Ојун вәзијјәти вә ондакы һәрәкәтләр мәктәбәгәдәр јашлы ушағын әгли фәалијјәтинин инкишафына даим тә'сир көстәрир. Ојунда ушаг чисмин әвәзедичиси илә һәрәкәт етмәји өјрәнир. О, әвәзедичијә јени ојунла ујғун олан ад верир вә онунла ада ујғун олан фәалијјәт көстәрир. Чисмин әвәзедичиси тәфәккүр үчүн дајаг олур. Чисмин әвәзедичиси илә фәалијјәт әсасында ушаг реал чисим һаггында фикирләшмәји өјрәнир. Чисимләрлә ојун фәалијјәти тәдричән ихтисар олунур, ушаг чисимләр һаггында фикирләшмәји вә фикри планда онларла фәалијјәт көстәрмәји өјрәнир. Бу гајда илә, ојун бөјүк өлчүдә тәсәввүр планында тәфәккүрә кечмәк имканы јарадыр.

Ејни заманда, ушағын ојун тәчрүбәси вә хүсусилә реал гаршылыглы мүнасибәти сүжет-роллу ојунда тәфәккүрүн хүсуси хассәсинин әсасында дурур. Бу да башга адамларын нөгтеји-нәзәриндә дурмаға вә кәләчәк давранышларыны дујмаға имкан верир вә бунун әсасында өзүнүн кәләчәк хүсуси давранышыны гурур.

Ојун нитгин инкишафына ән бөјүк тә'сир көстәрир. Ојун вәзијјәти онда иштирак едән һәр нәфәрдән мүәјјән сәвијјәдә нитг үнсијјәти инкишафы тәләб едир. Әкәр ушаг ојунун кедишинә нисбәтән өз арзуларыны ајдын сурәтдә демәк габилијјәтинә малик дејилдирсә, әкәр о, ојунда иштирак едән јолдашларынын шифаһи тә'лиматыны баша дүшмәк габилијјәтинә малик дејилдирсә, о, јашыдларына ағырлыг төрәдәчәкдир. Јашыдларла фикир мүбадиләси апармаг рабитәли нитгин инкишафына тәкан верир.

Роллу ојун тәхәјјүлүн инкишафы үчүн чох әһәмијјәтли рол ојнајыр. Ушаг ојун фәалијјәтиндә бир чисми башгасы илә әвәз етмәји өјрәнир, өз үзәринә мүхтәлиф роллар көтүрүр. Бу габилијјәт тәхәјјүлүн инкишафынын әсасында дурур.

Бөјүк мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын ојунларында чисми әвәзедичиләр артыг мәчбури дејилдир, һәмчинин бир чох ојун һәрәкәтләри дә о гәдәр вачиб һесаб едилмир. Ушаглар чисимләри вә онларла едиләчәк һәрәкәтләри тәсәввүр едирләр, өз тәхәјјүлләриндә јени вәзијјәт јарадырлар. Белә һалда ојун дахили планда чәрәјан едә биләр. Алты јашлы Катја ојун дахили планда чәрәјан едә биләр. Алты јашлы Катја бир гыз тәсвир олунан бир фото шәклә бахыр, гыз чуадлы бир гыз тәсвир олунан бир фото шәклә бахыр, гыз чуғу јанағына сөјкәјәрәк фикирли сурәтдә куклаја бахыр. Кукла ојунчаг тикиш машынын јанында гојулмушдур. Катја дејир: «Гыз фикирләшир ки, куја онун кукласы тикиш тикир». Өз изаһы илә кичик Катја она хас олан ојун үсулуну мүәјјән етмишдир.

Ојунун ушағын шәхсијјәтинин инкишафына тә'сири ондан ибарәтдир ки, онун васитәсилә о, јашлы адамларын давранышлары вә гаршылыглы мүнасибәтләри илә таныш олур, бунлар ушағын хүсуси давранышы үчүн нүмунә олур, онда үнсијјәтин әсас вәрдишләрини, јашыдлары илә мүнасибәтин гурулмасы үчүн зәрури кејфијјәтләр газаныр. Ушағы әһатә едән вә ону үзәринә көтүрдүјү ролларын гајдаларына табе олмаға мәчбур едән ојун, һиссләрин вә давранышын ирадә низамланмасынын инкишафына јардым едир.

Ушағын фәалијјәтинин мәһсулдар нөвләри—шәкил чәкмәк, гурма ишләри—мәктәбәгәдәр јаш дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләләриндә ојунла сых бирләшмишдир. Мәсәлән, ушаг шәкил чәкдикчә тез-тез бу вә ја дикәр сүжет рол ојнајыр. Онларын чәкдикләри вәһши һејванлар бир-бири илә вурушурлар, бир-бирини говурлар, адамлар бир-биринә гонаг кедир вә евләринә гајыдырлар, күләк алмалары ағачдан төкүр вә с. Кубикләрдән ев гурмаг ојунун кедишиндә бирләшир. Ушаг сүрүчүдүр — о, иншаат јеринә блоклар дашыјыр, сонра о, јүкбошалдандыр, һәмин блоклары бошалдыр, нәһајәт, иншаатчы фәһләдир, ев тикир. Биркә ојунда бу вәзифәләр бир нечә ушаг арасында бөлүшдүрүлүр. Шәкил чәкмәјә, гурмаја олан мараг әввәлчә ојуна олан мараг кими мејдана чыхыр, шәкли јаратмаг просесинә истигамәтләнир. Анчаг орта вә бөјүк бағча јашларында мараг фәалијјәтин нәтичәсинә көчүрүлүр (мәсәлән, шәклә) вә ојунун тә'сириндән азад олунур.

Ојун фәалијјәти ичәрсиндә тә'лим фәалијјәти дә формалашмаға башлајыр ки, сонралар ушағын әсас фәалијјәтинә чеврилир. Тә'лими јашлылар верир, о, билаваситә ојунда баш вермир. Лакин бағча јашлы ушаг ојнаја-ојнаја охујур—о, тә'лимә мүәјјән гајдалара малик олан өзүнәмәхсус ролду

ојуна јанашдығы кими јанашыр. Лакин бу гајдалары ичра едәркән, ушаг һисс едилмәдән өзү үчүн садә тә'лим һәрәкәтләри газаныр. Јашлылар ојуна нисбәтән тә'лимә башга принсипиал мүнасибәт бәсләјирләр. Тәдричән, јаваш-јаваш ушағын тә'лимә мүнасибәтини јенидән гурурлар. Ушагда тә'лимә һәвәс вә илк бачарыг формалашмаға башлајыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, ушаг һәлә кичик мәктәб јашларында да вахтынын хејли һиссәсини ојуна сәрф едир. Ушағын психи вә физики инкишафында бу гәдәр бөјүк ролуну нәзәрә алан бир сыра көркәмли совет психологлары вә педагоглары ојуну ушағын (мәктәбәгәдәр јашлы ушағын) әсас фәалијјәти һесаб едирләр. Бу фикир тамамилә елми әсаса малик олан фикирдир.

Бир сыра буржуа психологлары ушаг ојунлары барәсиндә дә өзләринә мәхсус, хүсуси, елми әсаса малик олмајан мөвге тутурлар. Онлар совет психологларынын бу јухарыдакы фикирләрини гәбул етмирләр. Онлардан, мәсәлән, Фрејд белә һесаб едир ки, «Ушаг јеринә јетирә билмәдији арзулары ојунла әвәз едир». Грос исә ојун васитәсилә ушағын кәләчәк һәјата шүурлу һазырланмасы фикрини ирәли сүрүр вә с. Әлбәтә, бу чүр елми әсаса малик олмајан фикирләрлә разылашмаг олмаз.

Совет психологлары ојунун ушаг психикасынын инкишафында ојнадығы әсас ролу ашағыдакы мүддәаларла чох ајдын сурәтдә көстәрир.

а. Ушаг өз ојунунда ону әһатә едән харичи аләми әкс етдирир. Ојунда харичи мүһитин әкс етдирилмәси ојунун мәзмунунда, ушагларын ифа етдији ролларда өзүнү көстәрир. Һәр бир ушаг өз һәрәкәтләриндә, данышыгларында мүшаһидә етдикләрини, ону әһатә едән јашлы адамларын һәрәкәтләрини, сөзләрини, мүһакимәләрини, вердикләри гијмәтләрини јада салырлар. Ушагларын ојнадыглары ојунлардан елә бирисини тапмаг мүмкүн дејилдир ки, о, харичи мүһити әкс етдирмәсин, дөврүн вә халгын ән'әнәләрини, јашајыш тәрзини әкс етдирмәсин.

б Ојун билик әлдә етмәк вә дәгигләшдирмәк формасыдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, ојун ушаг групунда өз-өзүнә әмәлә кәлмир. Ушаглар әввәлчә ојунла таныш олурлар, онун гајдасыны өјрәнирләр. Бу исә јашлыларын васитәсилә олур. Тәрбијәчиләрдән бири ојуну јахшы мәнимсәтмәк үчүн ушаглары ушаг палтары ателјесинә тәнәззөһә апарыр. Ушаглар ателједә ишләрин мүхтәлиф нөвләри илә таныш олурлар: палтар бичәнин, тикәнин, үтүләјәнин, дүјмәләри тикәнин ишләри илә таныш олурлар вә бағчаја гајытдыгдан сонра

һәмин ишчиләрин ролларын үзәрләринә көтүрәрәк ојуну тәшкил едирләр. Бу просесдә ушаглар хејли биликләр газанмыш олурлар. Онлар палтар бичән, тикән машынларла, усталарын үтүләрини, дәзкаһлары гавраjырлар вә үмумиjјәтлә, иш шәраити илә таныш олур, јени тәсәввүрләр газанырлар.

в. Ојун фикри фәалијјәтдир. Ушагларын һәр бир ојуну һадисәләрин хүсуси анализ вә сонралар синтез нәтичәсидир. Һәр һансы фикри фәалијјәт просеси бу вә ја дикәр бир мәсәләнин һәллинә доғру јөнәлмишдир. Ушағын өз ојунунда һәлл едилмәси лазым кәлән мәсәлә, онун мөвзусундан, мә'насындан, вәзифәсиндән ибарәтдир ки, бунлар да бирликдә ојунун мәзмунуну тәшкил едирләр.

Һәр бир ојунун мәзмунуну ачмаға доғру истигамәт алмаг бағча јашлы ушагларда өзүнү даһа ајдын көстәрир. Онлар ојнадыглары ојуну габагчадан нитгләринин васитәсилә гәрарлашдырырлар.

г. Һәрәкәт вә нитг ојунда мәсәлә һәллинин әсас үсулларыдыр. Ушаг ојунунун мәзмуну инсанларын һәјатынын өзүдүр. Јемәк, кејмәк, мүхтәлиф әмәк нөвләри вә с. һәмин ојунларын мәзмунларыны тәшкил едирләр. Ојунда һәрәкәтләр әкс етдирилир. Бу һәрәкәтләр һәјатын бу вә ја дикәр бир һиссәсини әкс етдирир. Ојунун динамики характери онун әһәмијјәтли әламәтләриндән биридир. Демәк олар ки, ојун «һәрәки фәалијјәтдир». Ојунда ушаглар күлли мигдарда физики һәрәкәтләр едирләр.

Фәал һәрәкәтә имкан олдугча ојун ушаг үчүн марағлы олур. Хәстә олмагданса—һәким, тамашачы олмагданса—артист, сәрнишин олмагданса—сүрүчү олмаг ушаға даһа чох һәзз верир.

Ушағын вә тәрбијәчинин нитгләри ојун просесиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Нитг ојуна даһа чох дахил олдугча, ојун просеси дәјишир. Бөјүк груп ушагларынын ојунларында нитг кениш јер тутур. Ојунда иштирак едәнләр ону мүзакирә едирләр, ојунларда иштиракы лазым олан вәсаит габагчадан һазырланыр, роллары бөлүшдүрүрләр, ојунун јерини мүәјјәнләшдирирләр. Бүтүн бунлар мәсәлә һәллинин өзүдүр.

д. Ојун харичи аләми актив дәјишдирмәк јолу илә ин'икас етдирмәк фәалијјәтидир. Јухарыда дејилдији кими, ушаглар өз ојунларында харичи аләми әкс етдирирләр. Әлбәттә, бу чүр ин'икас садә вә пассив ин'икас олмур. Ушаглар бу ин'икас просесиндә харичи мүһитә тә'сир көстәрир, ону ојуна, онун мәзмунуна ујғун олараг дәјиширләр. Мәсәлән, ушаг өз ојунунда һәким, мүәллим ојуну ојнајыр, јери газыб ев тикирләр, көл дүзәлдирләр. Кәнд јерләриндә архын кәнарында су дәјирманы гурурлар, бунун үчүн лазыми «аваданлыг» һазырлајырлар, гурашдырырлар. Белә бир «гурғу» о јердә әввәлләр олмамышдыр, харичи аләмин бу һиссәсиндә ушаг актив дәјишиклик апармышдыр.

Бүтүн ушаг ојунлары һаггында дејиләнләрә әсасән ашағыдакы нәтичәләри сөјләмәк олар:

1. Ушаг фәалијјәти азад олур;
2. Ојунда ушаг јамсылајыр, тәшәббүс көстәрир;
3. Ојун тәкрар едилир, дәјишир вә тәкмилләшир;
4. Ојун һеч бир көрүнән нәтичә вермир, ушаг ојундан анчаг һәзз алыр;
5. Ојун һәјати биликләр тәләб едир.

XIII ФӘСИЛ

ФӘАЛИЈЈӘТИН МӘҺСУЛДАР НӨВҮ, БАҒЧА ЈАШЫ ДӨВРҮНДӘ ӘМӘЈИН ВӘ ТӘ'ЛИМИН ҮНСҮРЛӘРИ

1. Фәалијјәтин мәһсулдар нөвләринин инкишафы

Ојун ушағын психи инкишафына тә'сир едән ваһид фәалијјәт дејилдир.

Ушаг шәкил чәкир, јапыр, гурур, кәсир. Бүтүн бу фәалијјәт нөвләринин һамысы үчүн үмуми чәһәт ондан ибарәтдир ки, онлар бу вә ја дикәр бир мәһсул—шәкил, гурма, аппликасија јаратмаға доғру истигамәтләнир. Лакин бу фәалијјәт нөвләриндән һәр биринин өз хүсусијјәти вардыр, хүсуси һәрәкәт үсулу мәнимсәмәји тәләб едир вә инкишафа өз хүсуси тә'сирини көстәрир.

а. **Тәсвири фәалијјәт**. Јухарыда дејилдији кими, ушағын тәсвири фәалијјәтинин мәнбәи ушағын көрпәлик дөврүнә аиддир. Мәктәбәгәдәр јашын башланғычында ушаг, бир гајда олараг, ајры-ајры чисимләри тәсвир етмәји она имкан верән, бир сыра графики образлара артыг малик олур. Анчаг бу тәсвир чисмин өзү илә чох аз охшарлыға малик олур.

Шәкилдә чисимләри танымаг бачарығы тәсвири фәалијјәтин тәкмилләшмәсиндә әсас тәканлардан биридир. Бу тәкмилләшмә узун тарихә маликдир. Ушаг шәкилләриндә тәчрүбәнин мүхтәлиф формалары мөһкәмләнир, онлары ушаг чисимләрлә фәалијјәт просесиндә, онлары көзлә гаврајан заман, графики фәалијјәтин өзүндә вә јашлылар тәрәфиндән өјрәдиләндә газаныр. Јашлы адамын чәкдији шәкил чисмин анчаг о хассәсини әкс етдирир ки, ону көзлә гаврамаг олар. Ушаг бу заман бүтүн тәчрүбәсиндән истифадә едир. Она көрә ушаг шәкилләринин ичәрисиндә көрмә гаврајышына ујғун олмагла јанашы, еләләринә дә тәсадүф етмәк олар ки, ушаг чисмә бахмагла дејил, әлини сүртмәклә ајдынлашдырыр. Мәсәлән, ушаглар тез-тез јасты ити учлу фигуру (мәсәлән, үчбучағы) дан гыса хәтләр чәкир вә бунлары тәсвир етдији чисмин ити бучаглары кими гәбул едир. Белә ити учлу фигурлары тәсвир етмәк, бу мәгсәд үчүн гапалы даирәви хәтт шәклиндә габагларда топланмыш олан графики образлары ујғунлашдырмаг тәшәббүсү илә изаһ едилир.

Ушагларын тәсвир етдији чисимләрин график формасы, һәр шејдән әввәл, үч моментлә шәртләшир: ушағын малик олдуғу графики образлар, чисимләрдән алынан көрмә тәәссүраты вә чисимләрлә фәалијјәт просесиндә газанылан һәрәки—тохунма һисси тәчрүбәси. Бундан башга, ушаг чәкдији шәкилдә тәкчә чисимдән алдығы тәәссүраты дејил, һәм дә чисим һаггында өз билдијини вермиш олур: мәсәлән, гадын фигурасыны анасынын нечә чәкдијини мүшаһидә едән кичик оғлан ушағы, әввәлчә ајагларын, сонра исә, палтарын чәкилмәсини инадла тәләб етмишдир.

Ушағын чәтинликлә чәкдији, јохсул шәкли көстәрир ки, о, тәсвир етдији чисми дәгиг вә там чәкмәјә чидди тәшәббүс көстәрмир. Ушаг, башы түксүз, гулагсыз, бәдәнсиз, әлләрсиз адам шәкли чәкән заман, чох тез-тез онун «мәһарәти» идракындан чох кери галмыш олур. Ушаг шәкил чәкәркән һиссәләри вә деталлары унудур, онлары куја лазымсыз һесаб едир.

Мүрәккәб чисимләри тәсвир едән заман ушагларын һансы өлчүдә онларын реал хүсусијјәтләрини әкс етдирмәк үчүн көстәрдикләри чәһдләрини изләмәк үчүн, ашағыдакы мүшаһидә апарылмышдыр. Ушаглара дәлә мүгәввасына бахмаг тәклиф олунур. Һәр бир ушаг дәлә илә ојнамаг имканына малик олур, онун сифәтинә, ајагларына тамаша едир, әлини белинә чәкир. Бу заман она дәләнин нә үчүн верилмәси барәдә там хәбәрсиз олур. Беш дәгигәдән сонра ушаглардан мүгәвва алыныр вә онун шәклини чәкмәк тәклиф олунур. Мүәјјән олду ушаглара чисим һаггында һәм көрмә, һәм дә һәрәки-тохунма билијинә истинад етмәк ејни дәрәчәдә хас олмушдур.

Серјожа (3, 7, 0) дәләјә бахыр, онун әлләринә тохунур: «Ајаглардыр» дејир. Әлини белинин түкләринә сүртүр: «Јумшагдыр» дејир. Күләрәк дәләни сығаллајыр. Дәләни әлиндән алдыгдаан вә онун шәклини чәк тәклифини вердикдән сонра, Серјожа карандашы көтүрүб онун шәклини нечә чәкмәк үчүн әзијјәтлә тәсәввүр етмәјә башлајыр. Хәтт кечирир. Сонра бирдән тәсәввүр едир, әлләрини чәкир: «Бах, ајаглары»—дејир. (ики шагули хәтт чәкир вә ашағыда кичик даирәчикләр чәкиб хәтләрә бирләшдирир). Јухарыда, хәтләрин башында, сәлигәсиз хәтләрлә түкү тәсвир едир. Сонра изаһ едир: «о, јумшагдыр» (В. С. Мухинанын материалларындан).

Бу гајда илә ушаг, дәлә һаггында тәсвир јарадыр ки, бу да мүәјјән дәрәчәдә чисмә охшајыр. Тәсвирин характери јохлама гајдасы вә онунла мүәјјән едилир ки, ушаг өзү үчүн јохлама просесиндә сечир. Дәләни сығаллајан вә онун түкләринин јумшаг олдуғуну сөјләјән ушаглар, һејванын бәдән гурулушунун чохлу деталларыны унудараг, түкләрин тәсвир едилмәсинә максимум диггәт верирләр. Ушагларын бир һиссәси исә, һејванын мүгәввасыны диггәтлә нәзәрдән кечириб, бүтүн һиссәләри, һәтта дырнаг кими характерик деталлары вермәјә чалышмышдыр.

Натурадан шәкил чәкмәк јашлыларын хүсуси тә'сири алтында баш верир. Әкәр гаршысына чисим гојулан, шәкил чәкән ушаглар мүшаһидә едиләрсә, онда бүтүн бағча јашлы ушаглар үчүн онларын давранышларында үмуми бир хассәни мүәјјән етмәк олар: онлар чисмә көзучу бахан кими, кағыз үзәриндә шәкли тез вә инамла чәкмәјә башлајырлар. Ушагларда натураја, бир гајда олараг, мүнтәзәм мүшаһидә тәләбаты олмур. Она көрә дә онун чәкдији шәкли һәтта гаршыда натура олан заман тәсәввүрә әсасән чәкилән шәкил кими гијмәтләндирмәк олар.

Тә'лим просесиндә јарадылан шәраит ушаглары графики образлары тәкмилләшдирмәјә вадар едир. Онлара, тәсвир едилән чисимләрин сәчијјәви әламәтләрини әкс етдирән јени елементләр дахил едир. Графики сурәтләр тәдричән реал чисмә даһа ујғун олмаға башлајыр. Лакин ушағын чәкдији шәклә адәт едилмиш графики образларын мөһкәмләнмәсинә мә'лум мејл хасдыр. Мүәјјән шәраитләрдә бу, образлары сабит гәлибә чевирир. Тәсвир едилән гәлибләр тамамилә мөһкәм јаратма кими тәсәввүр олунур, чүнки онлар тәсвирин ади тәләбинә чаваб верирләр вә ушағы әһатә едән адамларын разылығыны газанырлар. Кениш јајылмыш гәлибләр евләрин, чичәкләрин, ағачларын вә с. тәсвириндән ибарәтдир. Бу чүр гәлибләр һејрәтләндиричи мөһкәмлик кәсб едир—он илләрлә онлар нәсилдән-нәслә верилир. Ушаг гәлиби мәнимсәјәрәк, онун тәкмилләшмәси гејдинә аз галыр. Ону шәкилдән шәклә көчүрмәјә башлајыр. Анчаг шәкил чәкмә просесиндә баш верән хүсуси вәзифә узағы, гәлиби дәјишмәдән, она ајры-ајры деталлары әлавә етмәјә мәчбур едир. Мәсәлән, кәнч рәссам атасынын шәклини чәкирсә, о заман портретә охшамаг үчүн бир адамын шәклинә банты әвәз едән гаракүл чәкир, дикәринә исә, тәсвир едилмәјәчәк дәрәчәдә галын түстүлү папирос чәкир.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларла ашағыдакы тәчрүбә апаәлини сүртдүкдән сонра овал шәклиндә чәкир вә кәнарларын-

рылмышдыр. Ушаглара нөвбә илә гәһвәји рәнкдә адам шәкилләри көстәрилир. Биринчи адамын бојну јох иди. Галанларынын бојну вар иди, һәм дә сонракы адамын бојнунун узунлуғу јарым сантиметр узадылмышдыр. Ушаглар асан сурәтдә адамын шәклини чәкмәјә башладылар, лакин бојнуна хејли вахт диггәт вермәдиләр. Онлардан чохунун анчаг алты-једди тәсвирдән сонра јадына дүшмүшдүр. Бу һалда ушаглар ја өз јериндә гејри-ади узунлуға малик олан бәдән чәкмишләр, ја ону башдан јухары шәклә әлавә етмишдир, ја да башдан бүтүн бәдән боју узанан галстук шәклиндә чәкмишдир. Бу мисаллар көстәрир ки, мөһкәмләнмиш гәлибләр реал чисмә ујғун кәлән шәкил чәкмәји чәтинләшдирирләр.

Графики образларын мөһкәмләнмәси, онларын гәлибләрә чеврилмәси, ушагларда шәкил чәкмәнин инкишафы үчүн бөјүк тәһлүкә јарадыр. Әкәр бу просесә нәзарәт едилмәзсә, ушаг онун мәнимсәдији мүәјјән чисимләрин схемләриндән башга һеч бир шәкил чәкмәји өјрәнә билмәз. Тә'лимин вәзифәсинә мөһкәмләнмиш гәлибләрин дағыдылмасы да дахилдир.

Бу гајда илә, ушагларын шәкил чәкмәләринин инкишафында графики образларын инкишафына олан мејл, һәмин образларын мөһкәмләнмәсинә, онлары графики гәлибә чевирмә мејли илә тоггушур. Ушағын чәкдији шәклин талеји әһәмијјәтли дәрәчәдә бу мејлләрин һансынын үстүн кәлмәсиндән асылыдыр. Бу исә, өз нөвбәсиндә, әсас е'тибарилә тә'лимин хүсусијјәти илә мүәјјәнләшдирилир. Һазыр образларын сурәтини чыхармаға әсасланан тә'лим, гәлибләрин јаранмасына көмәк едир. Тәсвирдә објектин хассәләрини вермә үсулларынын тәкмилләшмәсинә јөнәлән тә'лим гәлибләри арадан галдырыр вә шәкил чәкмәнин график формасыны тәкмилләшдирир. Буна көрә тәрбијәчиләр ушагларын тәсвири фәалијјәтинин инкишафына хүсуси диггәт вермәлидирләр.

Ушагда шәкил чәкмәнин инкишафы кедишиндә рәнкдән истифадә етмәк тәләбаты тәзаһүр едир. Бу заман рәнкдән истифадә етмәкдә ики мејл тәзаһүр етмәјә башлајыр. Бир мејл ондан ибарәт олур ки, ушаг рәнкдән истәдији кими истифадә едир, јә'ни чисми вә ја онун һиссәсини чисмин һәгиги рәнкинә ујғун кәлмәјән истәдији рәнклә рәнкләјир. Мәсәлән, рәсм едилмиш адамын бир голу гырмызы, о бири голу—көј ола биләр: башда түкүн ајры-ајры дәстәси мүхтәлиф рәнкләрлә рәнкләнә биләр. Дикәр мејл ондан ибарәтдир ки, ушаг тәсвир етдији чисми онун һәгиги рәнкинә ујғун олараг рәнкләјир. Бу заман ушаглар бир сыра чисмин рәнкини онларын әсас кејфијјәтләри кими истифадә едир вә тәсвир етдији чисми чаларларсыз, бир тонда рәнкләјирләр. Бу онунла

изаһ едилир ки, ушаглар тез-тез чисмин рәнкини унудурлар, өз гаврајышларына әһәмијјәт вермирләр. Буна көрә дә ушаг рәсмләри рәнк штамплары илә долу олур (от јашыл, ағач јашыл јарпаглы, будаглары гәһвәји, күнәш гырмызы вә ја сары олур).

Тәсвири фәалијјәт мүасир ушагларын инкишафына өзүнәмәхсус тә'сир көстәрир. Ушаг өзүнү охшар, груп чисимләрин ишарәләри кими көстәрән шәкил чәкмәкдән, гејри-мүәјјән графики сурәтләрдән, реал чисмин хүсуси конкрет тәсвиринә кечир. Бу чүр истигамәтдә тәсвири фәалијјәтин инкишафы ушагдан, һәр шејдән габаг, тәфәккүрүнүн вә гаврајышынын инкишафыны, һәм дә бахмаг дејил, елә бир көрмәк бачарығыны тәләб едир ки, о, гәбул едилмиш тәсвир ганунлары үзрә мадди аләми әкс етдирмәк имканы јаратмыш олсун.

б. Конструктив фәалијјәт. Конструктив фәалијјәт—мәгсәдәјөнәлән просесдир, бунун нәтичәсиндә мүәјјән реал мәһсул алыныр. Бу нисбәтдә конструктив фәалијјәт, башга мәһсулдар фәалијјәт нөвләри илә (шәкил чәкмәк, јапма) охшардыр. Елә бу заман конструктив фәалијјәт өзүнәмәхсус тәләбләр верир. Бу фәалијјәт просесиндә ушаг баша дүшмәјә башлајыр ки, бу вә ја дикәр бир конструксија јаратмаг үчүн истәнилән һиссәни истәнилән гајдада бирләшдирмәк олмаз. Әсас деталлары сечмәк лазымдыр, башга чүр едилсә конструксија дағылар.

Конструксија иши шәкил чәкмәјә нисбәтән фәалијјәтин тамамилә башга чүр тәшкилини тәләб едир. Мәсәлән, ушаг галдырычы крана бахан заман гаврајышда көзүнә чарпан ашағыдакы һиссәләри: јүк асылан оху, кранчынын кабинәсини, краны һәрәкәт етдирән чархлары сечир. Краны чәкәркән ушаг, кабинәјә оху артырыр, кабинәнин алтында чархлары чәкир. Шәкилдә бунларын һамысы сәһв көрүнмүр, харичи охшарлыг вә кранын вәзифәси там гајдада верилмиш олур.

Лакин ушаг шәкилдә тәсвир етдији кран һаггында анчаг бу чүр тәсвирә малик олдуғундан, о, краны гурашдырмаға чәһд көстәрәркән өз тәсәввүрүндәки јанлышлығы мүәјјән едир. Мәсәлән, оху бирбаша кабинәјә бирләшдирәмк истәјәркән, о, мүвәффәгијјәтсизлијә раст кәлир—кран учулур. Кабинәјә чархы бирләшдирәркән, ушаг даһа бир мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајыр. Гурашдырма фәалијјәти ушаға ајдын көстәрир ки, чисмин һиссәләри анчаг харичдә гаршылыглы әлагәдә дејил, һәм дә чисмин өзүнүн дахили мәнтиги үзрә мүәјјән әлагәјә маликдир. Әкәр чисим һүндүрдүрсә вә чыхынтылы һиссәјә маликдирсә, онда онлар ағыр отурачагла мүвазинәтдә олмалыдыр. Мәсәлән, кранын ағыр отурачағы — платформасы олмалыдыр. Әкәр чархлар бир-бириндән мүмкүн гәдәр аралы, платформанын кәнарларына мөһкәм бәркидиләрсә, чархлар краны мөһкәм сахлаја биләр.

Конструктив фәалијјәт өзүнүн һәрәкәт үсулуну өзүнүн јохлама гајдаларыны вә конструксијасыны гурмағы тәләб едир.

Конструктив фәалијјәт чисми көрмә бачарығыны инкишаф етдирир, онун вәзифәсини тутма габилијјәтини инкишаф етдирир, чисмин гурулмасында истифадә едилән деталларын мүхтәлиф хассәләри барәсиндә даһа там тәсәввүр газанмаға имкан јарадыр. Гурма ишләри апараркән, ушаг тәчрүбәдә инанмаға башлајыр ки, бә'зи деталлар истәнилән вәзијјәтдә мөһкәм олурлар, дикәрләри анчаг мүәјјән вәзијјәтдә мөһкәм олур ки, деталларын мүхтәлиф бирләшмәләри мүхтәлиф мөһкәмлик верир. Мәсәлән, тәкчә лөвһәләрдә мөһкәм гурғу јаратмаг чәтиндир, лакин кубикләри вә лөвһәләри бирләшдирмәклә мөһкәм евчик гурмаг олар.

Конструктив фәалијјәт просесиндә ушаг билир ки, деталларын мүәјјән формасы вә ағырлығы арасында мүәјјән конструктив хассәләр дурур. Мәсәлән, кубу һансы үзү үстә гојурсанса гој, тәкликдә о чох мөһкәмдир, тирчик исә о һалда мөһкәм ола биләр ки, ону истәнилән јан сәтһләр үзәринә гојсунлар. Һүндүр вә мөһкәм олмајан чисмә мөһкәмлик вермәк үчүн, ону мөһкәм, ағыр деталлар арасында сыхмаг лазымдыр.

Ашағыдакы конструктив фәалијјәт типләри мүәјјәнләшдирилмишдир: 1. Нүмунәјә көрә гурашдырма; 2. Шәраитинә көрә гурашдырма; 3. Плана көрә гурашдырма.

в. Гурманын биринчи типи—формасына (нүмунәјә) көрә гурашдырмадыр. Ушаглара тәклиф едилир ки, өз гурғусунда, нүмунә ролунда өзүнү көстәрән мүәјјән чисми јенидән һасил етсин. Формаја (нүмунәјә) көрә гурма мүхтәлиф олур. Бунлардан бири садә һалдыр. Бу һалда нүмунә ушағын јанында гурулур. Ушаг евчијин, тәјјарәнин, јүк машынынын вә ја башга бир чисмин гурашдырылмасы просеси көрүр. Бу заман ушаг нүмунәнин гурулдуғу деталлары јахшы көрмәк имканына малик олур.

Даһа мүрәккәб гурма нөвү о заман баш верир ки, ушаг артыг гурулмуш нүмунәјә бахыр. Бу һалда ушағын гаршысында гурулмуш нүмунәдән ајры-ајры деталлары сечмәк кими хүсуси мәсәлә дурур. Буна көрә дә гурашдырманын әсас мәрһәләси нүмунәни јохламагдан ибарәт олур. Јохлама просесиндә ушагда гурашдырылан чисим һаггында даһа дүзкүн тәсәввүрләр чәмләшир. Нүмунәни јохламанын әсас принсипи, ири, әсас һиссәләрин тәһлили вә онларын гаршылыглы јерләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Мәсәлән, ушаг јүк машынысыны гурашдырмадан габаг онун әсас һиссәләрини (мотор,

кабинә, көвдә вә с.) сечмәји бачармырса, гурма ишләринә кичик һиссәләрдән башлајырса, о, мүтләг мүвәффәгијјәтсизлијә дүчар олачагдыр. Конструктив фәалијјәт ушагдан нүмунәнин әсас һиссәләрини сечмәк бачарығы тәләб едир.

Бу гајда илә, нүмунә үзрә конструктив фәалијјәт—ушағын конструктив фәалијјәтинин инкишафында зәрури вә вачиб мәрһәләдир.

Конструктив фәалијјәтин икинчи типи—**шәраит үзрә конструктив фәалијјәтдир**. Конструктив фәалијјәтин бу типи өзүнәмәхсус хассәјә маликдир: ушаг, ојунларын тәләби вә ја тәрбијәчи тәрәфиндән ирәли сүрүлән конструксијаны нүмунә әсасында дејил, шәраит әсасында гурмаға башлајыр.

Шәраитә көрә, конструксија гурмаг ушагдан фәалијјәти дәгиг тәшкил етмәји тәләб едир, о, јарадычылығын вә тәшәббүскарлығын инкишафына јардым едир. Мәсәлән, тәрбијәчидән иншаат материалларындан стенд (сәрки ојуну заманы) гурмаг тапшырығы алараг ушаг, ејни заманда, тапшырыг алыр ки, иншаат материалларыны елә сечмәк лазымдыр ки, ондан гурулан стенд чох мөһкәм олсун, онун ајры-ајры детаплары форма вә рәнкинә көрә јахшы сечилмиш олсун.

Шәраитә көрә конструксија гурмаг ушаға шәраитлә һесаблашмағы өјрәдир, ушағын фәалијјәтини интизамлы едир. Мәсәлән, ушаг тапшырыг алыр ки, дөрд евчији бу гајда илә һасара алсын ки, евләрдән бири (ән бөјүјү—түлкү еви) галан үч кичик евдән (газларын евләриндән) ајрыча һасарлансын. Ушаг бу заман баша дүшүр ки, о, евләрин јерләрини дәјишмәк ихтијарына малик дејилдир.

Ушаг үчүн евләрин һазыркы вәзијјәтдә јерләшмәси шәраит кими өзүнү көстәрир, онлара кәләчәк һасар ујғун кәлмәлидир.

Шәраитә көрә конструксија иши ичра етмәк ушагда шәкли дәјишдирмәјә марағы инкишаф етдирир.

Бағча јашлы ушаға мараглыдыр ки, ејни бир шәраитә әсасланараг мүхтәлиф гәрарлар гәбул етсин: евчикләри мүхтәлиф формада һасарласын, чајын үстүндән мүхтәлиф формада көрпү гурсун, мүхтәлиф типдә евләр тиксин вә с.

Әкәр ушаг конструктив гурма саһәсиндә аз тәчрүбәјә маликдирсә, әкәр она өз вахтында нүмунә үзрә конструктив гурманы өјрәтмәмишләрсә, онда о, шәраит үзрә гурашдырма фәалијјәтиндә тикинти ишләри апаран заман бөјүк чәтинлик һисс едәчәкдир. Шәраитә ујғун олан, јени бир шеј јаратмаг зәрурријјәти баш верән заман, ушаг шәраитә аз ујғун кәлән, адәтән она мә'лум олан тикинти типини јенидән һасил едәчәкдир. Бу онунла әлагәдардыр ки, ушагда тикинтиләрин типи барәсиндә үмумиләшдирилмиш тәсәввүр вә онлары гурмагда чевик үмумиләшмиш бачарыг һәлә формалашмамышдыр.

Конструктив фәалијјәтин үчүнчү типи—**плана көрә конструктив фәалијјәтдир.** Конструктив фәалијјәтин бу типи ушагдан ојун фәалијјәти тәләб едир. Ојун үчүн анчаг хүсуси иншаат материалларындан (мәсәлән, кубикләрдән) гурғу тәләб едилмир, ушағын әһатәсиндә олан истәнилән чисимләрдән—мебелләр, тахта парчалары, ағачлар, чәтирләр, парча һиссәләри (материја) ишләдилә биләр. Ојун тез-тез тикинти гурмағы тәләб едир ки, ушаг шәхсән онлардан истифадә едә билсин. Ушаглар евләр гурурлар, онларын ичәрисинә кирмәк, онларын ичәрисинә јерләшмәк истәјирләр. Онлар кәмиләр вә баржлар гурурлар, узагларда үзмәк истәјирләр.

Ојунда тикинтиләрдән истифадә етмәк ушагларын конструктив фәалијјәтинә бөјүк тәчрүби мә'на верир вә конструктив фәалијјәтин характерини дәјишир. Ушаглар гурашдырма ишләринә она көрә башламырлар ки, онларын гурғулары һәр-һансы бир чисмә охшасын, һәм дә онун үчүн ки, һәмин гурғу илә ојнасын.

Бу чүр гурулуш гурашдырма фәалијјәтинин өзүнә башга мүнасибәт јарадыр: ушаг елә гурғу јаратмаг истәјир ки, онун хассәләри планлашдырылмамыш ојуна ујғун кәлсин.

Ојун үчүн конструктив фәалијјәт ушаглары бирләшдирир. Конструктив фәалијјәт просесиндә онлар тикинтинин планыны бирликдә мүзакирә етмәји өјрәнирләр, үмуми гәрара кәлирләр, әксәријјәтин мүдафиә етдији, конструктив плана өз арзуларыны табе етмәји өјрәнирләр, һәм дә конструксијанын даһа әлверишли варианты үзрә өз мүлаһизәләрини мүдафиә едирләр. Ушаглар артыг гурулмуш тикинтини јенидән гурмағы да өјрәнирләр вә с.

Нүмунә, шәраит вә план үзрә конструктив фәалијјәт бирбирини әвәз едән ардычыл мәрһәләләр дејилдирләр. Конструктив фәалијјәтин бүтүн типләри вәзифә вә вәзијјәтдән асылы олараг бир-бириндән ајрылыр. Лакин конструктив фәалијјәтин һәр бир типи ушагда өзүнәмәхсус габилијјәт инкишаф етдирир.

Аппликасија (гурма) вә јапма ишләрини ајрыча адландырмаг лазымдыр. Бу да мәһсулдар фәалијјәтин ики нөвүдүр: онларын психоложи әһәмијјәти тәсвири вә конструктив фәалијјәтләрин әһәмијјәти илә охшардыр. Ушағын шәкил чәкмә, гурашдырма, јапма вә аппликасија илә фәал мәшғул олмасы

сајәсиндә, онда нә етмәк лазым олдуғуну габагчадан тәсәввүр етмәк габилијјәти инкишаф едир, ушагда **фәалијјәти планлашдырма габилијјәти** инкишаф едир.

2. ТӘ'ЛИМ ВӘ ӘМӘК ФӘАЛИЈЈӘТЛӘРИ ҮНСҮРЛӘРИНИН ИНКИШАФЫ

Тә'лим вә әмәк фәалијјәти өз инкишаф формасында мәктәбәгәдәр јаш дөврүнүн сәрһәдләриндән кәнарда формалашыр. Тә'лим фәалијјәти мәктәб јашлы ушагларда әсас фәалијјәтдир. Әмәк—јашлыларын әсас фәалијјәт нөвүдүр. Бу фәалијјәт нөвләриндән һәр бири мүрәккәб гурулуша малик олмагла инсан психикасына јүксәк тәләбләр верир. Онларын мүвәффәгијјәтлә ичрасы үчүн зәрури олараг елә психи хүсусијјәтләр вә габилијјәтләр тәләб олунур ки, онлар һәлә мәктәбәгәдәр јашлы ушагда формалашмамышдыр.

Мүнтәзәм тә'лимә вә истеһсалат әмәјиндә ардычыл иштирак етмәјә һазырлыг — мәктәбәгәдәр јашлы ушагларда тә'лим вә тәрбијәнин әсас вәзифәләриндән биридир. Бу һазырлыг әсас е'тибарилә ојунда вә фәалијјәтин мәһсулдар нөвләриндә һәјата кечирилир. Лакин бунунла бир сырада јашлылар ушагларын гаршысында хүсусилә тә'лим вә әмәк характерли вәзифәләр гојур вә чалышыр ки, ушаглар бу вәзифәләри ичра едәркән, тә'лим вә әмәк фәалијјәтләри үчүн зәрури олан мүәјјән психи фәалијјәтләри дә мәнимсәсинләр.

Мәктәбәгәдәр јаш дөврүндә тә'лим вә әмәк елементләринин инкишафыны гијмәтләндирмәклә, јадда сахламаг лазымдыр ки, јашлылар үчүн фәалијјәтин мә'насы, ушаглар үчүн олан фәалијјәтин мә'насындан ән чох һалларда фәргли олур. Тә'лим просесиндә ушағын мәнимсәдији мүәјјән биликләр вә вәрдишләр, нөвбәтчинин вәзифәсини ичра етмәк вә чичәкләр әкмәк, белә бир нәтичә чыхармаға һәлә әсас вермир ки, дејәсән ушагда (һәтта ади формаларда) тә'лим вә әмәк фәалијјәти формалашмышдыр. Мүәјјән моментә гәдәр ушаглар фәалијјәт просесинин өзүнә олан мараға әсасланырлар, јашлылара бәнзәмәк арзусунда олурлар, газандығы биликләрин вә әмәк тапшырыгларынын ичрасы нәтичәләринин әһәмијјәтини дүшүнмәјәрәк, јашлыларын хошуна кәлмәләрини әлдә етмәјә чалышырлар.

3. ТӘ'ЛИМ МАРАҒЫНЫН ТӘЗАҺҮРҮ ВӘ ТӘ'ЛИМ ФӘАЛИЈЈӘТИНИН МӘНИМСӘНИЛМӘСИ

Тә'лим фәалијјәтинин әсас хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онун мәгсәди—јени биликләр, бачарыглар вә вәрдишләр

мәнимсәнилсин (харичи нәтичә алынмасы гаршыдакы мәгсәдә дахил дејилдир).

Әкәр ушаг шәкил чәкирсә, бу просесә чәлб олунмушдурса, вә ја көзәл шәкил алмаға сә'ј көстәрирсә, о, ојунла мәшғулдур вә ја мәһсулдар фәалијјәтлә мәшғулдур. Лакин шәкил чәкмә мәшғәләсиндә гаршысына хүсуси мәгсәд—әввәлкиндән јахшы шәкил чәкмәји өјрәнмәк, мәсәлән, дүз хәтт чәкмәји вә шәкли јахшы рәнкләмәк вәзифәләрини ичра едән заман, онун фәалијјәти тә'лим характери дашыјыр.

Бахмајараг ки, ушағын бүтүн психи инкишафы әсәсән тә'лим просесиндә һәјата кечирилир, кечмиш нәсилләрдә топланмыш тәчрүбәнин она верилмәси, биликләрин вә вәрдишләрин чох һиссәсинин мәнимсәнилмәси, јашлыларла үнсијјәт просесиндә, онларын тәләбләрини, мәсләһәтләрини, көстәришләрини ичра едәркән, һәмчинин, ојунларда, шәкил чәкәндә, конструктив фәалијјәтдә, ән мүхтәлиф сәбәбләр үзрә күндәлик үнсијјәтдә јеринә јетирилир.

Лакин ушаг инкишаф етдикчә, о, даһа мүнтәзәмлик характери кәсб едир. Мәктәбәгәдәр ичтимаи тәрбијә шәраитиндә ушаглар мәшғәләләрдә мүәјјән програм үзрә тә'лим алырлар. Бу заман ојун гајдаларындан вә мәһсулдар тапшырыглардан истифадә етмәк даһа чох јер тутур. Бунунла бирликдә мәшғәләләрдә ушаглара биликләрин вә вәрдишләрин там вә кејфијјәтли мәнимсәнилмәсинә, тәрбијәчинин көстәришләрини динләмәк вә ичра етмәк бачарығына аид олан мә'лум тәләбләр верилмәсинә башлајырлар. Мәшғәләләрдә тә'лим, тәдрис фәалијјәтинин илк елементләрини мәнимсәмәк үчүн әсас әһәмијјәтә маликдир. Тәдрис фәалијјәтинин елементләрини мәнимсәмәк, идрак марағынын формалашмасына вә охумаг бачарығыны мәнимсәмәји өзүнә дахил едир.

Харичи аләм һаггында ушағын алдығы мүхтәлиф мә'луматлар—јашлыларын көстәришләри вә данышдыглары, өзүнүн кәрдүкләри—һәр шеји билмәк марағы јарадыр. Мәктәбәгәдәр јаш дөврүндә ушагларын һәр шеји билмәк марағынын артымы, хүсусилә ушагларын суалларынын мигдарынын артмасы вә характеринин дәјишмәси илә тәзаһүр едир. Әкәр үч-дөрд јашында суалларын аз бир һиссәси јени биликләр алмаға анлашылмајанын изаһына јөнәлмишдирсә, бөјүк бағча јашы дөврүндә бу чүр суаллар үстүнлүк тәшкил едирләр, һәм дә ушаглар тез-тез мүхтәлиф һадисәләрин сәбәбләрилә, онларын араларында мөвчуд олан әлагәләрлә марагланырлар. «Јағыш нә үчүн јағыр?», «Биткиләри нә үчүн суводмаг лазымдыр?»; «Улдузлары һарадан көтүрүрләр?»; «Әкәр суларын һамысы дәнизә төкүлүрсә, бәс сонра о һара кедир?»—алты

јашлы ушағын ади суалларынын кичик бир сијаһысы бундан ибарәтдир.

Лакин һәр шеји билмә марағы һәлә охумаға һазыр олмағы, мүнтәзәм билик алмағы тә'мин етмир. Бу вә ја дикәр бир һадисәјә мараг ушагда чох тез баш верир, лакин тез дә јох олур, башгасилә әвәз едилир. Јухарыда гејд едилән суаллар сијаһысына көрә көрүнүр ки, ушағы артыг харичи аләмин мүхтәлиф саһәләринә аид олан һадисәләр марагландырыр. Тә'лим исә, өзүнүн инкишаф формаларында—ријазијјат, ана дили, биолокија вә с. кими мүхтәлиф тәдрис фәнләринин мәзмунуну тәшкил едән мүәјјән һадисәләрин тип вә чәһәтләринә олан мөһкәм марағы нәзәрдә тутур.

Ајры-ајры һалларда мәктәбәгәдәр јашлы ушагларда биликләрин мәнимсәнилмәсиндә дә һејрәтләндиричи мүвәффәгијјәтә кәтириб чыхаран, ајрылмыш вә мөһкәм мараглар чох тез тәзаһүр едир.

Едик чәтин мәишәт шәраитиндә бөјүјүр, јаш јарымда онун атасы ағыр хәстәләнир вә о замандан әлил олур. Техники тәһсили алан анасы, мәктәбдә мүвәггәти олараг мүәллим ишләјир; бә'зән шакирдләр онун евинә әлавә мәшғул олмаг үчүн кәлирдиләр. Дөрд јашында, анасынын ев мәшғәләләринә гулаг асараг, Едик көзләнилмәдән тә'лимә мараг көстәрир вә онда гејри-ади мүвәффәгијјәт тәзаһүр едир.

Јашлылар тәрәфиндән хүсуси рәһбәрлик олмадан һәтта онларын арзуларынын әлејһинә олараг оғлан бир нечә ајын ичәрисиндә охумаг, јазмаг вә һесабламаг өјрәнир. Јени вәрдишләрин мәнимсәнилмәси чох тез вә чошғун сурәтдә баш верди. Едик она һәрфләри адландырмағы хаһиш етмәјә башлады вә изаһ етмәјәндә ағлајырды. Әлифба илә таныш оларкән, онлары һәвәслә бир јердә тапаркән, о, һәрфләрин адыны сонсуз дәрәчәдә тәкрар едирди. Һечалары нечә топламасыны валидејнләр һисс етмәдиләр. О, тә'лимин бу мәрһәләсини чох тез кечди.

Едик рәгәмләрлә вә һесаб әмәлләри илә танышлығы да инадла вә тезликлә јеринә јетирди. Сонралар нечә һесаблама апармағы она өјрәтмәјәндә о, дилхор олурду; онун һәр шеји билмә марағы тә'мин едилмәдикдә, о, там мә'насилә әзаб чәкирди.

Елмдә сүр'әтлә ирәлиләмәси хәстә ушағын анасыны горхуја салды. Лакин оғлан әгли гидаја гаршысыалынмаз дәрәчәдә мејл көстәрирди. Мәшғәләләрсиз гәмкин олурду. Ушаг ширин шејдән вә ја ојунчагдан чох, газандығы биликләрлә севинирди.

Һәмин мәктәбәгәдәр јаш дөврүндү ријазијјатла јанашы, ејни заманда, рус дили илә чидди сурәтдә мәшғул олурду, һалландырманы өјрәнирди, чох бөјүк марагла сөзләрин һалларыны мүәјјәнләшдирирди, һәтта грамматика дәрслији јазмаға башлајыр. Чоғрафи атласла танышлыг чоғрафијаја мараг јарадыр. О, чоғрафи мәфһумлары чох тез мәнимсәјир вә јүзләрлә чоғрафи адлары өјрәнир. Мигјас кәмијјәтини һәгиги кәмијјәтә чевирмәји чох севир, мүәјјән ен вә узунлуг меридианлары үзәриндә јерләшән бүтүн шәһәрләри хәритәдә тапыр (Н. С. Лејтесин материалларындан).

Әлбәттә, Едик кими ушаглар надир һалларда олур. Адәтән кифајәт гәдәр мөһкәм идрак мараглары мәктәбәгәдәр јашлы ушагларда анчаг бу дөврүн сонунда, һәм дә анчаг јахшы тәшкил едилмиш тә'лим шәраитиндә баш верир.

Бу заман мәктәбәгәдәр тә'лимин мәзмуну әсас рол ојнајыр.

Тәдгигатлар көстәрмишдир ки, ријазијјата, дилә чанлы вә чансыз тәбиәтин һадисәләринә олан мараг мүәјјән дәрәчәдә бүтүн ушагларда тәзаһүр едир. Бу мараг о заман даһа мөһкәм олур ки, мәшғәләләрдә ушаглара гырыг-гырыг, ајрыајры мә'луматлар дејил, биликләрин мүәјјән системи верилир. Биликләрин бу системи, өз нөвбәсиндә, керчәклијин һәр бир саһәсинә хас олан әсас әлагәләри ушагларын гаршысында ачыр. Ријазијјат саһәсиндә бу әлагә там вә һиссәнин өлчүлмәсинә, ваһидә, чохлуға, дил саһәсиндә—сөзләрин онун мә'на гурулушу әлагәсинә, чанлы тәбиәт саһәсиндә—чанлыларын вә биткиләрин гурулуш хүсусијјәтләри әлагәсинә, јашајыш шәраитинә вә с. аид едилир.

Ушаглар бу чүр үмуми ганунаујғунлугларла таныш олдугда онлар хүсуси һалларда бөјүк марагла бунларын тәзаһүрүнү изләјирләр, онларын гаршысында харичи аләмин јени-јени чәһәтләри ачылмыш олур, онлар көрмәјә башлајырлар ки, тә'лим—марагл кәшфләр јолудур.

Мөһкәм вә ајрылмыш идрак мараглары ушагда охумаг, даима јени биликләр газанмаг һәвәси јарадыр. Охумаг бачарығы, һәр шејдән габаг, тә'лим тапшырығынын мә'насыны тапшырыг кими баша дүшмәји нәзәрдә тутур, онлар да она көрә ичра едилир ки, тә'лим тапшырыгларыны тәчрүби тапшырыглардан, һәјат шәраитиндән фәргләндирмәк бачарығыны өјрәнсинләр. Белә олур ки, бағча јашлы ушаг ријази мәсәләни ешидәндән сонра, онун һәлли үчүн һансы әмәлин лазым олдуғуна дејил, мәсәләдә тәсвир едилән вәзијјәтә мараг көстәрир.

Мәсәлән, ушаг ашағыдакы кими мәсәләни һәлл етмәкдән имтина едир: «Ана дөрд конфет једи, өз оғлуна исә ики конфет верди. Икиси бирликдә нечә конфет једиләр?». Ушаг мәсәләдә тәсвир олунан «әдаләтсизлијә» гәзәбләнир вә дејир: «Бәс нә үчүн о, Мишаја бир гәдәр аз верди? Һәр икисининки дә бәрабәр олмалы иди». Дикәр һалларда ушаг чавабы алмаға чох тәләсир, она көрә дә өзүнә таныш олан әмәлләрдән биринин топлама вә ја чыхманы тәтбиг едир. Бу тәзаһүрләрин һәр икиси—охумағы бачармамагдан ирәли кәлир. Ушаг баша дүшмәлидир ки, мәсәләнин шәртиндә изаһ едилән вәзијјәти өз-өзүнә вачиб дејил, һәјати һадисәни тәсвир етмәк кими дејил, үмумијјәтлә, мәсәлә һәллини өјрәнмәк ишинә хидмәт едир ки, мәсәләләр һәлл етмәнин мә'насы тез чаваб алмаг үчүн дејил, јенә дә ондан ибарәтдир ки, шәртә әсасланараг, һансы һесаб әмәлини зәрури олараг тәтбиг етмәји вә кәләчәкдә дә бу бачарыгдан истифадә етмәји өјрәнсин.

Кичик вә орта багча јашы дөврүндә ушаглар, бир гајда олараг, тә'лим тапшырыгларыны анчаг о һалда гәбул едирләр ки, бу заман алынан биликләр вә вәрдишләр ојунда, шәкил чәкмәкдә вә ја онлары чәлб едән башга нөв фәалијјәтләрдә дәрһал истифадә едилә билсинләр.

Бөјүк багча јашы дөврүндә, хүсуси сурәтдә тәшкил едилмиш тә'лим шәраитиндә ушагларда тә'лим тапшырыгларыны мәнимсәнилмәни тә'чили сурәтдә тәтбиг етмәк имканы илә әлагәдар олмадан гәбул етмәк бачарығы газаныләр. Мәнимсәнилән биликләр кәләчәк үчүн «еһтијат» имканы јаратмыш олур.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бүтүн багча јашы дөврүндә дидактик ојун, билаваситә верилән тә'лим тапшырыгларына нисбәтән, биликләри мәнимсәмәкдә даһа фајдалы васитә олур. Лакин кичик вә орта багча јашы дөврүндә бунларын арасындакы фәрг чох бөјүк олса да, бөјүк багча јашы дөврүндә бу фәрг хејли дәрәчәдә азалыр. Бу, ушагларын тә'лим тапшырыгларыны гәбул етмәкдә артан бачарығынын ајдын көстәричиси олур.

Ушаглар өз биликләрини вә бачарыгларыны гијмәтләндирәркән тез-тез сәһв едирләр. Иш просесиндә онлар үчүн өзүнәнәзарәт даһа чох чәтинлик јарадыр. Лакин өзүнәнәзарәт вә өзүнәгијмәт вермәнин тәзаһүрү тә'лим фәалијјәтини мәнимсәмәкдә әсас аддым һесаб едилир, бу да мәктәб дөврүндә тамамланыр.

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ

Темплан, 1984, № 137.

МЕХТИЗАДЕ ЗЕКЕРИЙЯ МАМЕД оглы

ДЕТСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

II часть

Корректору: **У. Абдуллаjева.**

Јығылмаға верилмиш 20. 1. 1984-чү ил. Чапа имзаланмыш 27. 2. 1984-чү ил.
Қағыз форматы 60×84 1/16. Қағыз № 3. Чап вәрәги 5,25.
Учот нәшр вәрәги 5. Сифариш 62. Саjы 500. Гиjмәти 20 гәп.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мәтбәәси: Бакы, Уз: Һачыбәjов күчәси, 34.

1984/83

20 гэп.